

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
e-ISSN: 2147-6152
Yıl 10, Sayı 28, Ekim 2021

Makale Adı /Article Name

Aidiyet Olgusu Bağlamında Kur'an'da
Aidiyetle İlişkili Kavramların Tahlili*

Analysis of Concepts Related to
Belonging in the Qur'an in the
Context of Belonging

Yazarlar/Authors

Abdussamet ŞEN

DİB, Doktora Öğrencisi, samet88o@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9975-4029

Nihat DEMİRKOL

Arş. Gör., Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, tefsir63urfa@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-5929-8161

Yayın Bilgisi/Article Information

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 03.08.2021

Kabul Tarihi: 08.10.2021

Yayın Tarihi: 30.10.2021

Sayfa Aralığı: 291-322

Kaynak Gösterme/Citation: Şen, Abdussamet; Demirkol, Nihat (2021). "Aidiyet Olgusu Bağlamında Kur'an'da Aidiyetle İlişkili Kavramların Tahlili", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28, s. 291-322.

(Bu makale, yazar beyanına göre, TR DİZİN tarafından öngörülen "ETİK KURUL ONAYI" gerektirmemektedir.)

* Bu çalışma Prof. Dr. Mehmet DAĞ danışmanlığında hazırlanmakta olan "Kur'an'da Aidiyet Olgusu" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

ÖZ

Aidiyet, kişiler arası ilişkilerin kurulmasında, sürdürülmesinde ve geliştirilmesinde etkin olan evrensel bir istektir. Araştırmacılar ait olma hissini, insanlar arası ilişkinin temel bir bileşeni olarak kendini algılama, çevre ya da bir sistem içine katılma duygusu olarak kavramsallaştırmaktadır. Öte yandan ilk dönemlerden itibaren aidiyet bir ihtiyaç olarak ele alınıp değerlendirilmiştir. Zira ilkel topluluklarda aidiyet mefhumunun ortaya çıkış serencamında sosyal deneyimlerin aidiyet üzerindeki belirleyiciliği noktasında önemli veriler ortaya konulmuştur. Bu topluluklardaki kişiler arasında güvenlik, barınma, savunma gibi temel yaşam aktivitelerini yerine getirmek açısından bir gruba ait olmak hayati bir önem taşımaktadır. Bütün bunlar da bireyin aidiyete olan ihtiyacını ortaya koymaktadır. Bu makalede sosyolojik olarak aidiyet kavramı özerinde durulduktan sonra, Kur'an'da aidiyet olgusunu içeren kavramlar tespit edilmiştir. Gerek kavramların tespitinde gerekse açıklamalarında makalemizin sınırlarını aşmamaya gayret etmeye çalıştık. Zira konuyla ilgili bütün analizleri yapmak çalışmamızın amacını ve sınırlarını aşmaktadır. Bunun yanı sıra, kavramların gerekli muhteva analizleri yapılırken ilgili yerlerde semantik analizler yapılmıştır. Daha çok klasik Arapça sözlükler ve ilk dönem tefsirleri dikkate alınarak kavramlar açıklanmaya çalışılmıştır. Yer yer kavramın câhiliye şiiirindeki kullanımlarına dikkat çekilmiş ve sonraki dönemlerle ilgili bağ kurulmaya çalışılmıştır. Öte yandan gerekli görülen yerlerde yabancı kaynaklara da atıflar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Aidiyet, Toplum, İnsan.

ABSTRACT

Belonging is a universal desire that is active in establishing, maintaining and developing interpersonal relationships. Researchers conceptualize the feeling of belonging as a fundamental component of the interpersonal relationship as a sense of self-perception, the environment, or participation in a system. On the other hand, belonging has been considered and evaluated as a need from the first periods. Because in the emergence of the concept of belonging in primitive societies, important data have been revealed in terms of the determinant of social experiences on belonging. It is vital to belong to a group in order to perform basic life activities such as security, housing and defense among people in these communities. All this reveals the individual's need for belonging. In this article, after focusing on the concept of belonging sociologically, concepts including the phenomenon of belonging were identified in the Qur'an. We tried not to exceed the limits of our article in both the determination and explanations of the concepts. Because doing all the analyses on the subject exceeds the purpose and limits of our work. In addition, semantic analyses were carried out in the relevant places while the necessary content analyses of the concepts were carried out. The concepts were tried to be explained by taking into account classical Arabic dictionaries and first period interpretations. The use of the concept in the poetry of the câhiliye was noted and a connection was tried to be established regarding the later periods. On the other hand, references were made to foreign sources where necessary.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Belonging, Society, Human.

Giriş

1. Aidiyet Kavramı

Aidiyet kelimesi Arapça “a-v-d” kök harflerinden türemiş bir kelimedir. Kök yapısının anlamı dikkate alındığında, “âde” kelimesi, ayrılmış olduğu nesneye tekrar geri dönme, bağlanma, ayrıldığı yerle ilişki kurma gibi anlamlara gelmektedir.¹ Araplar'da bir kimsenin gittiği yoldan aynı iz üzere geri dönmesi de bu kelimeyle

¹ Râgıb el-İşfahânî (1433). *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, Dâru'l-kalem: Dimaşk, s. 593-594.

ifade edilmektedir.² Âdet edinmek, alışkanlık haline getirmek anlamları da kelimenin “ifti’âl” formu olan “i’tiyâd” kelimesinin karşılığıdır.³ Yine bu kökten türeyen “el’ûd” kelimesi, kesildiği yere geri döneceği itibarıyla “ağaç parçası” anlamındadır.⁴ Aynı kökten gelen “el-îd” kelimesi, hem bayram anlamına gelirken, aynı zamanda kişiye tekrar dönen hastalık veya üzülmeye halini ifade etmektedir.⁵ Bu açıklamalar ışığında aidiyet kavramının asıl olarak bir şeyle ilişkilendirme tarafı ortaya çıkmaktadır. İlişkilendirmenin yönü herhangi bir nesneye, insana, topluluğa ya da sosyal bir kategoriye olabilir. Bu durum insanın kendini nasıl tanımladığı veya kendini tanımlarken kullandığı araçların farklılığı nispetinde genişletilebilir. Aidiyet mefhumunun ortaya çıkardığı bu durum insanların onları anlamaya da yardımcı olur.⁶

İnsan yaratılış icabı sosyal bir varlık olduğundan her zaman başkalarına ihtiyaç duymuştur. Aşağıdaki ayet bu hususa işaret etmektedir.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ
اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ “Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık.”⁷ Bu ayet bağlamında düşünecek olursak bu birlikte olma ihtiyacı, toplu yaşamın tetikleyicisi olmuştur. Başka bir ifadeyle insanın bir topluma aidiyet kurma ihtiyacı, topluluk duygusundan kaynaklanan yaşamsal bir öneme sahiptir. İşte bu kişinin toplum içindeki varlığına ilişkin duyuları, tüm hislerin üzerinde olan bir duyguya işaret eder. Buna bağlı olarak çeşitli disiplinler insanın ait olma duygusunu, çeşitli sosyal gruplara katılımını ve toplumsal bilinç düzleminde oluşan kolektif aidiyetlerini yorumlamışlardır.⁸

Burada kişinin tutumu, olaylara ve olgulara karşı aldığı tavır, kendini ifade etme tarzı ait olduğu değerler kümesine bağlıdır. İnsan hayatında bütün aşamalar önemlidir. Fakat bu uzun koşuda daha da önemlisi insanın kendini dini değerlere ait hissetmesidir. Bu değerler sosyolojinin eylem adı verdiği, dinin ise amel olarak ifade ettiği dünya görüşünde ve amelde somutlaşır. Kişinin dünya görüşü ve buna bağlı olarak ameli, en üst değer ne olduğunu göstermek yoluyla neyin önemli olduğunu anlatır. En üst düzeydeki ilişkiler dindedir ve onlar dinin konusudur.⁹ Bu sebeple

² Ebü't-Tâhir Mecduddin Muhammed b. Yâkûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (2013). *el-Kâmûsu'l-Muhît*, trc. Mütercim Âsım Efendi, Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı Yayınları: İstanbul, 2/1523.

³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 2/1524.

⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 594.

⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 2/1524.

⁶ Duygu Alptekin (2011). *Toplumsal Aidiyet ve Gençlik Üniversite Gençliğinin Aidiyeti Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Konya, s. 20.

⁷ el-Hucurât 49/13.

⁸ Alptekin, *Toplumsal Aidiyet ve Gençlik*, 21.

⁹ Nadim Macit (2000). *Eylem Değişim İlişkinin Teolojik Yorumu*, Etüt Yayınları: Samsun, s. 139-140.

Kur'an, insanın kendisini Allah'a ait hissetmesini bildirmiştir. *إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ* "Biz Allah'ın kullarıyız (ona aidiz) ve biz ona döneceğiz."¹⁰ ifadesi bunun en açık göstergelerinden birisi olmuştur.

2. Kur'an'da Aidiet İle İlişkili Kavramlar

Aidiet olgusu, her ne kadar bireysel seçimlere dayansa da, bir grupta özdeşleşme tecrübesidir. Bu yönüyle tek başına ele alınacak bir olgu değildir. Dolayısıyla beraberinde birçok kavramı da getirmektedir. Aidiet kavramı her ne kadar Kur'an'ı Kerim'de direkt olarak geçmiyorsa da, birçok kavram aidiet olgusunu içerisinde barındırmaktadır.

2.1. Dini Topluluklarda Aidiet İle İlişkili Kavramlar

2.1.1. Ümmet

Ümmet kelimesi Arapça "emm" kökünden türemiştir. Çoğulu "ümem" dir.¹¹ "Ümm" anne anlamına geldiği gibi, bir şeyin ortaya çıkmasına, başlangıcına, terbiyesine ve ıslahına denir.¹² Hatta Hz. Âdem'in eşi Hz. Havva'ya, insanlığın ilk meydana gelişine vesile olan kaynak olduğu için, insanlığın annesi denmesi de bundandır.¹³ Bütün hayırları kendisinde barındıran kişiye, bir peygambere muhatap olan kitleye de ümmet denilmektedir.¹⁴ Bazı dilciler ümmet kelimesinin, "ümm", "ümme" ve "imam" kelimelerinden türetildiğini söylemektedirler.¹⁵

Kavramın Kur'an öncesi dönemde de kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, cahiliye şairi Nâbiğa'nın (ö.604) aşağıdaki şiirinde net bir şekilde görülmektedir.

حلفت فلم أترك لنفسك ربيّة وهل يأتى ذؤامة وهو طائع

"Sende şüphe bırakmayacak şekilde yemin ettim. Dindar biri itaat ederken günah kazanır mı?"¹⁶

Şiirden de anlaşılacağı üzere, ümmet kelimesi, burada din anlamında kullanılmaktadır. Buradaki din ve dindarlıktan maksat, câhiliye toplumunun benimsemiş olduğu babalardan tevârüs eden, şirk temelli toplumun genel kabulüdür.

Kur'an'da ümmet kelimesine baktığımızda, Zuhruf sûresinde, "Ümmü'l Kitap" (Ana Kitap), (Levh'i Mahfuz) anlamında kullanılmış olup, bütün ilimlerin

¹⁰ el-Bakara 2/156.

¹¹ Cemalu'd-dîn Muhammed b. Mükerrim İbn Manzûr (1981). *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadır: Beyrut, 12/27.; İsfahâni, *Müfredât*, s. 85.

¹² İsfahâni, *Müfredât*, s. 85.

¹³ İsfahâni, *Müfredât*, s. 85-86.

¹⁴ Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 5/4853.

¹⁵ el-Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman b. Amr b. Temim el-Ferâhidî (2003). *Kitabu'l-Âyn Müratteben Ale Hurufi'l-Mu'cem*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1/ 87-88.

¹⁶ Nâbiğa ez-Zübyânî (1911). *Divân*, Matbaati'l-Hilali bi'l-Fecâleti: Mısır, s. 76.

oluşumu ve kaynağı ona nispet edilmiştir.¹⁷ Kelime Kur'an'da yirmi beş surede, elli bir tanesi tekil, on üç tanesi çoğul formuyla altmış dört yerde geçer.¹⁸

Ümmet kelimesi aidiyeti içerisinde barındırmakla birlikte sözlüklerde geniş bir yelpazede kullanılır. Kavram cemaat, bir araya gelmiş insan topluluğu, aynı zamanda ve aynı mekânda yaşamış insan topluluğu, bir görüş etrafında bir araya gelmiş insan topluluğu, âlimler topluluğu, itaat, önderlik, nesil, din, millet gibi anlamlara da gelmektedir.¹⁹

Ümmet kavramının iki şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan biri genel, diğeri ise daha özel anlamı ifade eder. Birincisi; son peygamberin gelişiyle birlikte bundan haberdar olan bütün insanları ifade eder. Nitekim hicretten sonra Müslüman, Yahudi ve Müşrikleri içine alan sözleşmede (Medine vesikası) Hz. Peygamber ile bu sözleşmeyi yapan bütün bu taraflar için ümmet nitelendirilmesi kullanılmıştır.²⁰ Fakat buradaki ümmeti, literatürdeki anlamıyla değil, müstakil bir topluluk şeklinde değerlendirmek gerekir.²¹ Çünkü Kur'an, inanmış gibi görünen münafıkları bile ümmete dahil etmemektedir.²² İkinci anlam ise Hz. Muhammed'e iman eden kitleler anlamında olup yaygın kullanım da bu şekildedir.²³

Kur'an'ı Kerim'de birçok yerde ümmet kelimesi genel ifadesiyle kullanılmış ve kavram inanıp inanmama denkleminde değil bütün insanları içerisine alacak şekilde kullanılmıştır. Ayette bu husus şu şekilde ifade edilmiştir.

“كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَا أُمَمٌ لَاتَتْلُو عَلَيْنِهِمُ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ” (Ey Muhammed) böylece seni, kendilerinden önce nice ümmetlerin gelip geçtiği bir ümmete gönderdik ki, sana vahyettiğimizi onlara okuyasın. Onlar Rahmanı inkâr ediyorlar.”²⁴

Kur'an'da ümmet kavramının genel mana ifade ettiği ayetler bunlarla sınırlı değildir.²⁵ Biz burada birkaç örnekle yetindik. Şimdi ümmet kavramının özel bir mana kazandığı cihete geçiyoruz.

¹⁷ ez-Zuhruf 43/4; İsfahânî, *Müfredât*, s. 85.

¹⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (1364). *el-Mu'cemu'l Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an'il-Kerim*, Dâru'l-Hadis: Kahire, s. 80; Halil İbrahim Bulut, (2012) “Ümmet”, *DİA* C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 308-309; Ahmet Öz (2018). *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*, Çıra Yayınları: İstanbul, s. 53.

¹⁹ Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî (1995). *el-Külliyyât Mu'cem fi'l-Müstalihat ve'l Furûku'l-Lüğaviyye*, Müessesetü'r-Risâle: Beyrut, s. 182-188; Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, es-Semerkindî (1993). *Bahru'l-Ulûm*, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1/289; İbn. Manzur, *Lisân*, 12/26-27; Zeynu'd-Din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latif ez- Zebîdî (1965). *Tâcü'l-Ârûs*, et-Turâsul Arabi: Kuveyt, 31/228-230; İsfahânî, *Müfredât*, s. 85-87; Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdülkâdir er-Râzi (2008). *Muhtâru's-shâh* Dâru'l-Hadis, Kahire, s. 21.

²⁰ Muhammed Hamidullah (2004). *İslâm Peygamberi*, Beyan Yayınları: İstanbul, s. 169-171.

²¹ Abdullah Aygün (2010). *Kur'an ve Sünnete Göre Ümmet'i Muhammed'in özellikleri*, Rağbet Yayınları: İstanbul, s. 17.

²² et-Tevbe 9/56.

²³ Bulut, “Ümmet”, 42/308-309.

²⁴ er-Ra'd 13/30.

²⁵ bk: el-Mü'minun 23/24; ez-Zuhruf 43/33.

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا “İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Rasûl’ün de size şahit olması için sizi vasat bir ümmet kıldık.”²⁶ Bu ayette geçen “vasat ümmet” tabiri üzerinde durmak yerinde olacaktır. İlk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767), Süfyân es-Sevrî (ö.161/778) ve Taberî (ö.310/923), vasat kelimesini bir şeyin ortası olarak açıklamaktadırlar.²⁷ Vasat nitelemesi, klasik tefsirlerde özetle şu şekilde açıklanmaktadır: Bir şeyin tam ortasını oluşturan ismin sıfatıdır. Bu yüzden söz konusu vasatlık hususunda, tekil, çoğul, erkek, dişi müsavidir. Aynı zamanda hayırlı şeyler için vasat tabiri kullanılır. Çünkü bozulma uç kısımlara çabuk ulaşır. Vasat şeyler ise, etrafi çevrilip korunma altına alınmıştır.²⁸

Ümmet kavramının özel bir anlam kazandığı başka bir ayet ise şöyledir: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ “Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah’a inanırsınız. Ehl-i kitap da inansaydı, elbet bu, kendileri için çok iyi olurdu.”²⁹

Kur’an’da ümmet kavramı din,³⁰ zaman,³¹ lider,³² sınıf-tür,³³ inkârcı toplum³⁴ ve Müslüman toplum³⁵ anlamlarında da kullanılmaktadır. Ümmet kavramı Kur’an’da bu anlamlarının dışında farklı anlamlarda da kullanılmakta³⁶ ise de özetle, ümmet kavramının ortak anlamının aidiyet eksenli “topluluk” olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Görüldüğü üzere ümmet kavramı Kur’an’da, topluluk ve o

²⁶ el-Bakara 2/143.

²⁷ Süfyân es-Sevrî, Ebû abdillah b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el- Kûfî (1983). *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Dâru’l Kütübü’l-İlmiyye: Lübnan: s. 50; Mukâtil b. Süleymân, Ebû’l-Hasen Beşîr el- Ezdî el-Belhî (2002). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Müessesetu’t Tarihi’l Arabiyye: Lübnan:) 1/145; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el- Bağdâdî et-Tâberî (2001). *Câmiu’l-Beyân An Te’vîli Âyi’l-Kur’an*, Dâri Hacer: Kâhire, 2/628.

²⁸ Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (2017). *el-Keşşâf An Hakaiki Gavâmidü’t-Tenzil ve Uyûni’l-Ekâvil Fî Vücûhi’t-Te’vîl*, trc. Heyet, Murat Sülün, Türkiye Yazma Eserleri Kurumu başkanlığı Yayınları: İstanbul, 1/540.

²⁹ el-Âl-i İmrân 3/110.

³⁰ ez-Zuhuf 43/23; Ebû’l-Berekât Hafîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (2013). *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Dâru İbn-i kesir: Beyrut, 3/269; Nâsirüddin Ebû Saîd (Ebu Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî (2011). *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vîl*, trc. Şadi Eren, Selsebil Yayınları: İstanbul, 4/110.

³¹ el-Yûsuf 12/45.; Bkz.:Nesefî, *Medârik*, 2/114; Beydâvî, *Envâr*, 2/417; Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Mahalli el-Celâleyn-Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûti el-Celâleyn (2013). *Tefsîru’l-celâleyn*, Dâru İbn-i kesir: Beyrut, s. 241.; el-Hûd 11/8; bkz.: Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil*, 2/ 331; Nesefî, *Medârik*, 2/ 48; Celâleyn, *Tefsîru’l-celâleyn*, 222; Râzi, *Muhtâr*, 21.

³² en-Nahl 16/120; Celâleyn, *Tefsîru’l-celâleyn*, s. 280.

³³ el-En’am 6/38; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1982). *Hak Dîni Kur’an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım: İstanbul, 3/1919.

³⁴ el-Mü’min 40/5.

³⁵ el-Âl-i İmrân 3/110.

³⁶ el-En’am 6/38; el-A’râf 7/38.

³⁷ Veli Ulutürk (1997). “Kur’an’da İmam ve Ümmet Kelimelerinin Manaları”, *Diyanet İlmî Dergi*. C.33, S.3, s. 41-48.

topluluğu bir araya getiren şey olmak üzere iki unsuru ihtiva edecek anlamda kullanılmaktadır.³⁸

Sonraki müfessirlerden Elmalılı (ö.1942) ümmet kavramına literatürdeki verilen genel anlamın dışına çıkarak, ümmetin imam kökünden gelen anlamını esas almaktadır. Ona göre ümmet; bir amaç için bir lider etrafında toplanmış insanlar birliği ve insanlara önder olan, kendisine uyulan bir imamın çevresinde bir düzen oluşturup faaliyet gösteren ve bu şekilde de insanlara hakim olan topluluktur. Diğer topluluk karşısında ümmet, fertlere göre imam gibidir ve hâkim bir milletin fertlerinden oluşmuş sosyal topluluktur. İmam da din ve dünya işlerinde insanlara öncülük etmektedir.³⁹

Ümmet kavramı denildiğinde ilk akla gelen manası itibarıyla meseleye yaklaşacak olursak, bu anlamının Medine döneminde tam anlamıyla yerini bulduğunu görürüz.⁴⁰ Zira Kur'an'ı Kerim, Medine döneminde ümmet kavramını genel olarak dini bir toplumu ifade etmek için kullanmıştır. Bu anlamda ümmet fikrinin ortaya çıkışı İslam tarihinde farklı bir döneme girildiğinin işareti sayılabilir.⁴¹ O zamana kadar, sosyal ve siyasal teşkilat prensibi, esas itibarıyla kabilesel idi. Kur'an kabilecilik anlayışı yerine, ortak dini inanca dayalı yeni bir toplum anlayışını geliştirmiş ve ümmet kavramıyla İslam toplumu, putperest ve ehl-i kitap toplumlarından kesin olarak ayrılmıştır.⁴²

Bütün bu açıklamaları dikkate alarak, sosyolojik bir aidiyet üzerinden ümmet kavramına bakacak olursak, ümmet sosyolojinin grup tanımına uymaktadır. Burada grup, bir amaç için iki veya daha çok sayıda kişi tarafından meydana getirilen sosyal birliklerdir. Yapı, amaç, lider gibi üzerinde durulan özelliklerin dayandığı en temel nokta grup dinamiğidir. Grup dinamiği ise gruplarda çözülme ve bütünleşme süreçlerinden bütünleşme tarafının ağır basmasıdır. Bu da kendini en açık şekliyle ait olma duygusunda gösterir. Bu açıklamaya göre ümmet genel anlamda aidiyet duygusunu barındıran bir gruptur. Kur'an, bunun için aidiyet duygusuyla bir araya geldiklerinden inanmayanları da ümmet olarak niteler ama bunun vasfını belirtir.⁴³

Sonuç olarak açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, ümmet kavramı aidiyet duygusunu içerisinde barındırmaktadır. Zira kendisini Müslüman olarak tanımlayan kişiler, aynı zamanda İslam ümmetinin bir ferdi kabul edilmektedirler. Buna göre, Allah'ın bir olduğunu, Hz. Muhammed (s.a.v)'in peygamberliğini, Kur'an'ı

³⁸ Aygün, *Kur'an ve Sünnete Göre Ümmet'i Muhammed'in özellikleri*, s. 17.

³⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1154.

⁴⁰ Aygün, *Kur'an ve Sünnete Göre Ümmet'i Muhammed'in özellikleri*, s. 17.

⁴¹ Toshihiko Izutsu (tsz.). *Kur'an'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, yyy. s. 86.

⁴² Thomes Walker Arnold (1982). *İntişar-ı İslam Tarihi*, trc. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınları: Ankara, s. 49.; Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 87-88.; Aygün, *Kur'an ve Sünnete Göre Ümmet'i Muhammed'in özellikleri*, s.18.

⁴³ Mustafa Aydın (1991). *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Yayınları: İstanbul, s. 37; el-Ankebût 29/18.

Kerim'in İslam dininin kitabı olduğunu kabul edenler, ümmet sayılmaktadırlar.⁴⁴ Dikkat edilecek olursa ümmet kavramında sayılan bütün bu hususlara iman etmek, beraberinde aidiyet hissetmeyi de getirmektedir. Bu sebeple, ümmet kavramının aidiyet olgusunu içerdiği görülmektedir.

2.1.2. Millet

Arapça “imlâl” kökünden türeyen millet kelimesi, “ezberden yazdırmak, dikte etmek” anlamına gelir. Millet kelimesi okunan ve işitilen bir şeye dayanması veya dikte edilmesi bakımından “din” karşılığında kullanılmış, kelimeye ayrıca “izlenen, gidilen yol manası verilmiştir.⁴⁵

Millet kelimesi, Kur'an'da bir yerde Hz. İbrahim, İshâk ve Ya'kûb'a nisbet edilmek suretiyle, yedisi “millet-i-İbrâhim” şeklinde olmak üzere on beş yerde geçmektedir.⁴⁶ Millet kelimesi, Kur'an'da tek başına “hak din” manasına gelmemiş, tamlama şeklinde (millele İbrâhim) kullanılmıştır. Kur'an'da geçtiği şekliyle millet kelimesinin taşıdığı “Din” anlamı, “Hak Din” anlamında olabildiği gibi “Batıl Din” anlamında da olabilir.⁴⁷

Millet kelimesi Kur'an öncesi câhiliye şiirinde bir amaç uğruna biriktirilmiş, bir araya getirilmiş, anlamında şu şekilde geçmektedir:

كَاثَهُ غَوْلٌ عَلاَهُ غَوْلٌ كَاثَهُ فِى مِلَّةٍ مَمْلُوءٌ

“Sanki o fil, üzerinde bir tane daha fil olandır. Sanki o, biriktirilen bir araya getirilen kül yığımı gibidir.”⁴⁸

Millet kelimesi ile din kelimesinin aralarında bazı farklar olsa da millet kelimesini Taberî aşağıdaki ayette din anlamında kullanılmıştır.⁴⁹

قُلْ إِنِّي هَدَيْتَنِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

“De ki: Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrâhim'in dinine iletti. O, ortak koşanlardan değildi.”⁵⁰

Millet kelimesinin Yûsuf sûresindeki kullanımı dikkat çekicidir. Burada millet kelimesi kavim kelimesiyle birlikte zikredilmiştir.

قَالَ لَا يَا أَيُّكُمْ طَعَامٌ تُرْزَقَانِي إِلَّا نَبَأْتُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمْ ذَلِكَ مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي إِيَّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ

⁴⁴ Aygün, *Kur'an ve Sünnete Göre Ümmet'i Muhammed'in özellikleri*, s. 33.

⁴⁵ Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 5/4769; Zebîdî, *Tâcü'l-Ârûs*, 30/ 421-423; İsfahânî, *Müfredât*, 773-774; Recep Şentürk, (2005). “Millet”, *DİA* C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul, s. 66-70; Râzî, *Muhtâr*, s. 342.

⁴⁶ Şentürk, “Millet”, 30/66-70.

⁴⁷ el-Kehf 18/20 ;Ali Galip Gezgin (2018). *Tefsirde Semantik Metod*, Rağbet Yayınları: İstanbul, s. 722.

⁴⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 11/631.

⁴⁹ Tâberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/ 44.

⁵⁰ el-En'am 6/161. Ayrıca bkz.: el-Bakarâ 2/120; el-Yûsuf 12/38.; Tâberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/ 484.:

“(Yûsuf) dedi ki: size yedirilecek yemek gelmeden önce onun yorumunu mutlaka size haber vereceğim. Bu, Rabbimin bana öğrettiklerindedir. Şüphesiz ben Allah'a inanmayan bir kavmin dininden uzaklaştım.”⁵¹

Bu ayette dile getirilen “تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ” ifadesinde kavim, sayısal insan topluluğunu ifade etmektedir.⁵² Millet kelimesine gelince, din anlamının verilmesi uygun düşmemektedir. Çünkü ayette Allah'a inanmayan bir toplumdaki bahsedilmektedir. Bu durumda inkârcıların takip ettikleri bir yol manası verilebilir.⁵³

Yukarıdaki tanımlardan ve açıklamalardan anlaşılacağı üzere millet kelimesi içerisinde aidiyet olgusunu barındıran, bir araya gelmiş topluluk olduğu görülmektedir. Ayrıca millet ile din kelimeleri arasındaki farka da kısaca değinmek yerinde olacaktır. Ebû Hilâl el-Askerî (ö.400/1009) millet ile din arasındaki farkı şöyle açıklar: Millet kelimesi; Allah'ı tasdik etmekle beraber, bütün şeraitler için bir isimdir. Dine gelince; Allah'ın koymuş olduğu kurallara uyarak, Allah'a yakınlaşmak için gidilen yoldur. Bu anlamda her millet dindir, ama her din millet değildir.⁵⁴

el-İsfahâni'ye (ö.502/1108) göre, millet kelimesi din gibi bir kelimedir. Allah'ın peygamberleri aracılığıyla, insanları kendisine yaklaştırmak için vaz ettiği kurallara verilen isimdir. Dolayısıyla millet kelimesi, kendisine isnad edilen peygamberin ismine muzâf olabilmekteyken, din kelimesinde böyle bir şey söz konusu değildir.⁵⁵

Görüldüğü gibi millet kavramı, onu oluşturan toplumun etrafında toplanıp kenetlenildiği, ruhsal ve bedensel yönden aidiyet hissiyle bağlı olduğu hâkim yasalar ve takip edilen yol olması açısından sosyolojik bir olgudur.⁵⁶ Milletin çeşitli tanımları onun bünyesinin çok karmaşık ve unsurlarının zaman zaman değişen şartlara göre farklı olmasından kaynaklanır. Şu var ki millet toplumun bizatihi kendisi değildir. Toplum cemaat, kavim, ümmet veya ehl'i millet diye ifade edilir. Örneğin, Yahudilik ve Hıristiyanlık ifadesi milleti ifade eder. Yahudi ve Hıristiyan ise, o milletin halkını yani o dine mensup olanları ifade eder. Bazen milletten o milletin halkı da kast edilir. Bu anlamda ayette geçen “Milleti İbrâhim” ifadesi, İbrâhim'in dini ve o dine müntesip olan halk olmak üzere iki anlam da verilebilir.⁵⁷

Kur'an millet kelimesi ile insanın sosyal yaşamı ile düşünce tarzına dikkat çekmektedir. Bu dikkat aynı zamanda dinin bir yönünü oluşturmaktadır. Bu sebeple

⁵¹ el-Yûsuf 12/37.

⁵² Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, 2/412; Nesefî, *Medâriku't-Tenzil*, 2/ 111.

⁵³ Durmuş, “Kur'an'ı Kerim'de Sosyal Gruplar”, s. 28-29.

⁵⁴ Ebû Hilâl el-Askerî (1997). *Furûku'l-Lügaviyye*, Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe: Kahire, s. 221.

⁵⁵ İsfahâni, *Müfredât*, 773-774; Ayrıca bk: el-Âl-i İmran 3/95.

⁵⁶ Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 205.

⁵⁷ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'an Dili*, 1/ 497; Şükrü Aydın (2015). *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 85.

millet kelimesi toplumun daha çok manevi tarafını ilgilendirmektedir. Başka bir ifadeyle millet, kişilerin sosyal dayanışması için birlikteliklerini öngörmektedir.⁵⁸

Sonuç olarak millet kelimesi, hem ayetlerde, hem câhiliye şiirinde, hem de tanımlarda bir araya gelme olgusunu içerisinde bulundurmaktadır. Bir araya gelmek ise, aidiyet hissini çağrıştırmaktadır. Bu sebeple her ne kadar farklı tanımları olsa da millet kelimesinin aidiyet duygusunu kendi içinde barındırdığı açıkça görülmektedir.

2.2. Tabii Topluluklarda Aidiyeti Çağrıştıran Sözcükler

2.2.1. Şa'b

Şa'b kelimesi, sözlükte biriktirmek, ayırmak, ıslah ve ifsat etmek anlamlarına gelir.⁵⁹ Çoğulu “şuab”, “şîâb” ve “şuûb” olarak gelen şa'b kelimesi, zıt anlamlar içerdiğinden ezdâtтан sayılmıştır.⁶⁰ Bununla beraber şa'b kelimesi, ağacın dalları, bir nehrin kollara ayrılması veya nehrin birleşmesi, aynı atadan gelip farklı kollara ayrılan kabile gibi anlamlara da gelmektedir.⁶¹ Bu terimin zıt anlamlar içermesi açısından ortaya çıkan anlam ilişkisini, İsfahâni yapmış olduğu şu tanımla ortaya koymaktadır: Vadinin hem birleştiği uç, hem de kollara ayrıldığı uç tarafı öyle ki; ayrıldığı taraftan bakıldığında, tek bir vadinin ikiye ayrıldığı, birleşen taraftan bakıldığında ise, iki ayrı vadinin birleştiği görülür.⁶²

Şa'b kelimesi Kur'an'da, biri çoğul formu olan şuûb,⁶³ diğeri ise, şuâb⁶⁴ formunda olmak üzere iki defa geçmektedir. Şuûb kelimesi Kur'an'da milletler (kavimler) karşılığında kullanılmakta, tüm insanların bir tek insanlık ailesinden geldiği, kavimler arasında üstünlük anlamında bir fark bulunmadığı, Allah katında üstünlüğün Allah'a karşı sorumluluk bilincinin yerine getirilmesi anlamındaki takvaya bağlı olduğu bildirilmektedir.⁶⁵

“يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا” *“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık.”*⁶⁶

Şa'b kelimesinin Kur'an'da diğerkullanımı ise farklı bir formda şu şekildedir.

“إِنظَلُّوا إِلَىٰ ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ لَا ظَلِيلٍ وَلَا يُغْنِي مِنَ الْهَبِّ” *“Üç kola ayrılmış, (ama) ne gölgelendiren ne de alevden koruyan bir gölgeye gidin.”*⁶⁷

⁵⁸ Durmuş, “Kur'an'ı Kerim'de Sosyal Gruplar”, s. 30.

⁵⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Âyn*, 2/334; İbn Manzur, *Lisân*, 1/ 497-499; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1/483.

⁶⁰ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 1/ 497-499; İsfahâni, *Müfredât*, s. 455; Râzi, *Muhtâr*, s. 188.

⁶¹ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 1/ 497-499; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1/ 483.

⁶² İsfahâni, *Müfredât*, s. 455.

⁶³ el-Hucurât 49/13.

⁶⁴ el-Mürselât 77/30.

⁶⁵ el-Hucurât 49/13; Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, 97; Adem Apak (2010), “Şuubiyye”, *DİA* C.39 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul, s. 244-246.

⁶⁶ el-Hucurât 49/13.

⁶⁷ el-Mürselât 77/30-31.

Buraya kadar ki muhteva analizinden anlaşıldığına göre, şa'b kavramı, aidiyet unsurlarını içeren bir araya gelme anlamında kullanılmaktadır. Şunu ifade etmek yerinde olacaktır ki; şa'b kavramı bir gruptan ayrılma anlamında kullanılsa da, yine dolaylı olarak bir amaç uğruna aidiyet hissiyle bir araya gelmeyi çağrıştırmaktadır.

Firûzâbâdi'ye (ö.817/1415) göre Araplar, kan bağına dayalı sosyal grupları ifade eden kavramları, her sosyal grubu biyolojik uzuvlardan bir unsura karşılık gelecek tarzda, baştan ayak parmaklarına kadar uzanan hiyerarşik kategori ile tanımlarlar. Buna göre; şa'b baş, kabile boyun, imâre göğüs, batın karın, fahz bacak, fasile ayak ve parmaklar aşiretleri temsil etmektedir.⁶⁸ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere, şa'b kavramı kabilede daha büyük aidiyet olgusunu içeren sosyal bir kategoriye temsil etmektedir.

Şa'b kavramı, büyük bir topluluk, aynı babadan gelen sosyal bir kategoriye ve buna bağlı olarak aidiyeti ifade ederken, aynı köten türeyen şüûbiyye, terim olarak İslam'ı kabul eden Fars, Türk ve Berberî gibi milletlerin Araplar'dan üstün olduğunu savunan, milliyetçilik akımını ifade eder. Bu düşüncüyü benimseyenlere ise şüûbi denir.⁶⁹

Şa'b kavramı, aynı zamanda millet karşılığında kullanılmaktadır. Çünkü şa'b kavramında etnik bir unsura ait olmanın yanında kültürel aidiyet kodları da belirgindir.⁷⁰ Yani şüûb, organik-kültürel bir birliktir. Dikkat edilecek olursa şüûb şimdi kullandığımız millet anlamındadır. Dil, din ve ırka dayanan bir sosyal birliktir. Halbuki Kur'an, millet kelimesini öncelikle inanç birliği olarak kullanmıştır.⁷¹ Ancak Kur'an'daki anlamıyla millet, etnik bir muhtevaya sahip değildir.⁷² Son tahlilde şa'b kavramının, hem ayetlerde ki kullanımı hem de tanımları göz önüne alındığında aidiyetin kodlarını içerisinde barındırdığı görülmektedir.

2.2.2. Kabile

“Kabile” Arapça da önüne almak, önde olmak, karşısına geçmek anlamındaki “Kabl” kökünden türeyen bir kelimedir.⁷³ Kabile kafatasını oluşturan ve karşılıklı duran dört kemikten her birine dendiği gibi, bir babanın zürriyetinden doğup, dallanan topluluk anlamlarına da gelir.⁷⁴ Kabile kelimesi ayrıca Türkçe de “boy” ve “oymak” kavramlarıyla ifade edilmektedir. Göçebe kültüründe yetişen insanlarda,

⁶⁸ Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1/ 483; Atalay, “Kur'an'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar”, s. 207.

⁶⁹ Apak, “Şuûbiyye”, 39/244-246.

⁷⁰ Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 39.

⁷¹ el-Bakara 2/135.

⁷² Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 39.

⁷³ İbn Manzûr, *Lisân*, 11/536; Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 5/ 4708; ; İsfahânî, *Müfredât*, s. 654; Zebîdî, *Tâcü'l-Ârûs*, 30/206; er-Râzi, *Muhtâr*, s. 284.

⁷⁴ Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 5/ 4708; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'an Dili*, 6/4478.

aynı soydan gelen ve aidiyet duygusuyla bir reise itaat eden insan topluluğu anlamında kullanılmaktadır.⁷⁵

Kabile kelimesi cahiliye şiirlerinde sık sık geçmektedir. Mu'allaka şairlerinden Amr b. Kûlsüm (ö.578) meşhur mu'allakasında, kabile kelimesinin çoğul şeklini şu ifadelerle kullanmıştır.

و قد علم القبا ئلُ من معد إذا قُيِّبُ بأبطحها بُئينا بأنا المطعمون إذا قدرنا

“Kabileler, uzun zaman önce Mekke'deki kubbeli evler bina edildiğinden beri, bilmektedir ki; gücümüz yettiğince yemek yediren bizdik.”⁷⁶

Şiirdeki ifadelerden anlaşıldığı üzere kabile kelimesi bir araya gelmiş topluluk şeklinde kullanılmaktaydı. Kabile kelimesi, Kur'an'da üç yerde geçmektedir.⁷⁷ Birisi kabile kelimesinin çoğul formu olan “kabâil” şeklinde⁷⁸ diğeri; şeytanın arkadaşı manasında “kabîluhu” formundadır.⁷⁹ Üncüsü ise; İsrâ sûresinde “Kabîlen” şeklindedir.

Yukarıda geçen tanımlar ve açıklamalar, aidiyet olgusunun kabile kavramının içerisinde yoğun bir şekilde olduğunu göstermektedir. Bu açıklamaların yanında, kabile ve kabilecilik olgusunun farklı taraflarını ortaya koymak çalışmamıza ışık tutacağından aşağıda açıklamaya çalışacağız.

Soy birliği anlayışına dayalı sosyal örgütlenme biçimini de ifade eden, nesilden nesle aktarılan kültürün bir arada tuttuğu kabilenin kimliği din, dil ve töre farklılaşması gibi sembolik alanlarda ortaya çıkar. Değişik kıyafetler simgesel ifade aracı olduğundan başlık, silah ve maske gibi semboller bu maksatla kullanılmıştır.⁸⁰

Kabilede siyasi yapının belirlenmesinde her zaman kan bağı belirleyici unsur olmaz. Çünkü kabile hayatında üstünlük kabiliyete bağlıdır. Yani başkanlıkta nesep yakınlığından ziyade şahsi meziyetler asıl tercih sebebidir. Ayrıca kabilenin menfaati zor olan çöl şartlarında topluluğun dirayetli bir kişi tarafından yönetilmesini zorunlu kılar. Bununla birlikte ferdiyetlerine aşırı düşkünlükleri sebebiyle çöl Arapları hiçbir zaman kral otoritesine sahip kişiler tarafından

⁷⁵ Gezgin, *Tefsirde Semantik Metod*, s. 719.

⁷⁶ Ebû Abdillâh el- Huseyn b. Ahmed b. Huseyn ez-Zevzenî (2015). *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'î*, Dâru'l-Gadil Cedid: Kâhire, s. 146.

⁷⁷ Abdalbâkî, *el-Mu'cem*, 530.

⁷⁸ el-Hucurât 49/13.

⁷⁹ el-A'râf 7/27.

⁸⁰ Casim Avcı-Recep Şentürk (2011) “Kabile”, *DİA* C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul s. 30-32.

yönetilmeye razı olmamışlardır.⁸¹ Kabile reislerini, eşitler arasında birinci (primus inter pares) olarak kabul etmişlerdir.⁸²

Kabile millete mukayese edildiğinde genellikle daha küçük hacimlidir, etnik merkezlidir ve kapalı bir sistem oluşturur. Töre, örf ve gelenek önemli olduğundan kültürel ve sosyal değişme nadiren ve çok yavaş olarak ortaya çıkar.⁸³ Geleneklere ve töreye bağlılık aynı zamanda kolektif kimliği getirir. Kolektif kimlikte geçmişe yönelik bir yan vardır. Çünkü kolektif kimlik, birtakım semboller, anılar, sanat eserleri, töreler alışkanlıklar ve inançlarla yüklü bir gelenekten, geçmişin mirasından kısacası kolektif bellekten hareketle inşa edilir.⁸⁴ Bu yönüyle kabileye duyulan aidiyetin kodları da belirlenmiş olur.

İslam öncesi Arap toplumu, çöl hayatının ortaya çıkardığı bir sosyal model olan kabile sistemi, diğer bir ifadeyle kan akrabalığı üzerine kurulmuştur.⁸⁵ Bu toplumun Malzemesini genellikle nesep, kabile menkıbeleri, civar kabilelerle ilişkiler ve kabile şerefi ile övünmeler oluşturmaktaydı.⁸⁶ Arap yarımadasında küçük bir aile ile hayat imkânı bulunmadığından, küçük aileler bir araya gelerek kan bağına dayalı kabile veya aşiret denilen küçük sosyal gruplar oluşturmuşlardır.⁸⁷ Burada kişi gerektiğinde kabilesi için canını vermeye hazırdır. Çünkü kendi yaşantısının buna bağlı olduğunun bilincindedir. Bu sebepledir ki kabile aidiyeti, kabile mensuplarını manevi bir çerçeve içinde birleştirip onlara aidiyet şuuru ve bağlılık ruhu kazandırıyordu.⁸⁸

Bununla birlikte kabilecilik ve kendi kabilesini üstün görme anlayışı dönem dönem kendisini hissettirmiştir. Haricilerdeki sadece kendilerini mü'min kendileri dışındaki bütün Müslümanları kâfir sayma anlayışı şeklinde ortaya çıkan "topluluk karizması", başka bir ifadeyle "etnosentrizm" veya "grup narsizmi" bu tür kabileciliğin özellikle de Arap kabile anlayışının bariz bir yansımasıdır. Bu anlayışın sonucu olarak onlar militan tavırlarıyla îman sorgulaması yapar ve kendileri gibi düşünmeyenleri küfürle itham edip acımasızca öldürürler.⁸⁹

İslam dini kabile asabiyetine dayalı üstünlük iddialarını yasaklamakla birlikte insanların aidiyet hissettikleri kabilelerle ilgili hususları bilmelerini normal

⁸¹ İbn Haldun, Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî (2018). *Mukaddime*, trc. Arslan Tekin İlgi Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul, 1/ 329.

⁸² Adem Apak (2016). *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, Ensar Neşriyat: İstanbul, s. 25; W. Montgomery Watt (2017). *Hiz. Muhammed'in Mekkesi*, trc. Mehmet Akif Ersin, Kuramer Yayınları: İstanbul, s. 41.

⁸³ Avcı-Şentürk, "Kabile", 24/30-32.

⁸⁴ Bilgin, *Kolektif Kimlik*, s. 60.

⁸⁵ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 86.

⁸⁶ Mücteba Uğur (2017). "Asr-ı Saadette Sosyal Hayat", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Ensar Neşriyat: İstanbul, 1/148.

⁸⁷ Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, s. 23.

⁸⁸ Ragıp Çelik (2012). *İslam'ın Asabiyete Bakışı ve Asabiyetin İslam Tebliğine Etkileri*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Konya, s. 29.

⁸⁹ Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, s. 104.

karşılıklı, kabile aidiyeti sosyal bir gerçeklik olarak görülmüştür.⁹⁰ Bu durum aynı zamanda evlilik, miras ve diyet ile alakalı uygulamalar gibi hususlar açısından da zorunluluk arz etmekteydi.⁹¹

Sonuç olarak kabile kelimesinin tanımlardan da anlaşıldığına göre, bir babadan dallanan topluluk veya dış unsurlara karşı birlikte hareket eden topluluk gibi anlamları da düşünülürken içerisinde bir araya gelmeyi barındırdığından aidiyeti çağrıştırdığı görülmektedir. Zira kişinin içinde bulunduğu toplumla birlikte hareket etmesi kişinin daha çok bulunduğu topluma aidiyet duygusuyla açıklanacak bir durumdur.

2.2.3. Aşîret

Aşîret kelimesi Arapça olup, çoğul formu “uşerâ” dır.⁹² Aşîret, “muaşeret” anlamını ifade eden ve “yakın akraba” anlamına gelen “el-işret” kelimesinden türemiştir.⁹³ Aşîret kavramının ihtiva ettiği anlam alanına gelince; kişinin aidiyet duygusuyla bağlı olduğu ve sorumluluğu altında bulunan, en yakın akrabası, yakın arkadaşı, kabilesi, ya da kişinin kendileriyle çoğaldığı her bir grup anlamında kullanılmıştır.⁹⁴ Aşîret kavramı, zamanla kişinin çokluklarıyla övüldüğü akraba, dost ve yakınlarından her topluluğa isim olmuştur.⁹⁵

Aşîret kelimesi, Kur'an öncesi dönemde de kullanılmaktaydı. câhiliye şairi Tarafe'nin (ö.563) mu'allakasında, kişinin yakınları anlamında şu şekilde geçmektedir:

وما زال تشربى الخُمورَ ولذتى وبيعى وإنفاقى طريفى ومتمدى
إلى أن تحامتنى العشيبة كلها وأفردت أفراد البعير المعبد

“Hem içkiye devam eder hem keyfime bakarım. Eski yeni bütün malımı içki için terk ettim. Bu sebeple aşîretimin hepsi beni dışladı ve sürüsünden koparılıp boyunduruğa alınan deve gibi ben de tek kaldım.”⁹⁶

Kelime Kur'an'da değişik türevleriyle yirmi yedi yerde geçer.⁹⁷ Aynı zamanda Kur'an'da, on ayeti belirten bölümde “uşûr/aşr” diye ifade edilir.⁹⁸ Kavramın Kur'an'daki kullanım biçimi incelendiğinde, قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ “De ki eğer babalarınız oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz ve

⁹⁰ Avcı-Şentürk, “Kabile” 24/30-32.

⁹¹ Kapar, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, 2/ 114; Avcı-Şentürk, “Kabile”, 24/ 30-32.

⁹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/ 567-568; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 3/2181.

⁹³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/ 567-568.

⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/567-568; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 3/2181; İsfahânî, *Müfredât*, s. 567.

⁹⁵ Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, s. 100.

⁹⁶ Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'î*, s. 64.

⁹⁷ Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, s. 462.

⁹⁸ İsfahânî, *Müfredât*, s. 567.

*mensup olduğunuz aşiretiniz...*⁹⁹ ayetinde baba, oğul, kardeş ve eşlerin “aşîret” kavramına dahil olmadığı anlaşılmaktadır.

Aşîret kelimesinin Kur'an'da geçen bazı kullanımları ise şöyledir:

يَدْعُوا لِمَنْ ضُرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ لَيْسَ الْمَوْلَىٰ وَلَيْسَ الْعَشِيرُ
(akla) yakın olan bir varlığa yalvarır. O (yalvardığı) ne kötü bir yardımcı, ne kötü bir dosttur!¹⁰⁰

وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ (Önce) en yakın akrabaları uyar.¹⁰¹

İsfahâni'ye göre aşîret aynı zamanda, evlilik yoluyla oluşan akrabasına yardım ve destek olmada sanki on sayısız olmak, yakını olsun tanıdığı olsun insanlarla iyi geçinmek (muâşeret) tir.¹⁰² Kur'an'da kadınlarla iyi geçinmekte bu anlamda kullanılmıştır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَجِلْ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ كَرَاهًا وَلَا تَعْضَلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا اتَّيْنُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ
يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ
“Ey iman edenler! Kadınlara zorla varis olmanız size helal değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmeniz için de kadınları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin.”¹⁰³

Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere; aşîret kelimesi, kişinin aidiyet hissettiği yakınları, akrabaları ve belli bir topluluğu ifade etmektedir.

Kur'an, sosyal bir aidiyet ifade eden bu küçük birimleri bir üst sistem ve ideal kültürle, daha yukarı sosyal birimlere ve topluluklara yükseltmiştir. Bunu hukukla da teyit etmiştir. Câhiliye döneminde yazısız aşîret hukukunu, yazılı ve kitaba dayalı bir hukuk normuna yükseltmiş olması Kur'an'ın bu kavramlar üzerinde yapmış olduğu önemli inkılaplardandır.¹⁰⁴

Nitekim, her yeniden inşa etme, ihya ve başlangıç için en azından birtakım kavramların yeniden kurulması, farklı ve yan anlamlar kazanması diğer bazılarının ise muhteva açısından önemlerini yitirmesi kaçınılmaz bir fenomen olarak durmaktadır.¹⁰⁵ Zira, Kur'an'ın sosyal hayata hâkim olması ile toplumun kabile, aşîret ve ilahlaştırılmış birçok değerleri merkezi ve yönlendirici konumlarını yitirmiştir.¹⁰⁶

⁹⁹ et-Tevbe 9/24.

¹⁰⁰ el-Hac 22/13.

¹⁰¹ eş-Şuara 26/214.

¹⁰² İsfahâni, *Müfredât*, s. 567; Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, s. 100.

¹⁰³ en-Nisâ 4/19.

¹⁰⁴ Yümi Sezen (2018). *İslamın Sosyolojik Yorumu*, İz yayıncılık: İstanbul, s. 110.

¹⁰⁵ Kavramlarla ilgili Bkz.: Bayraktutan, Osman (2019). *Kırâatlerde Âhâd Kavramı-Kavramın Otantik Anlamının Tespitine Dair*- Gece Akademi Yayınları, Ankara, s. 168 vd.; Bayraktutan, Osman (2018). *Kırâatlerde Tevâtür Olgusu*, Gece Akademi Yayınları, Ankara, s. 12 vd.

¹⁰⁶ Mehmet Yolcu (2005). *Kur'an'ın Zihniyet Değiştirmesi*, Denge Yayınları: İstanbul, s. 219.

Sonuç olarak aşiret kavramı, farklı anlamlarda kullanılmış olsa da, genel olarak bir araya gelen topluluğa işaret etmektedir. İster kişiye yakın olsun ister uzak, aidiyeti içerisinde barındıran bir topluluk için kullanıldığı görülmektedir.

2.2.4. Fasîle

Fasîle, Arapça “fasîl” kelimesinin müennesidir. Bir kişinin yakını olan aşiret, akraba ve ecdâdına denir.¹⁰⁷ Bu kelime vücut organlarından her bir parçayı ifade eden fa-sa-le kök yapısından da anlaşılacağı üzere,¹⁰⁸ kişinin kendilerinden ayrılıp bir grup olanları çağrıştırmaktadır. Bu yönüyle kişinin aidiyet duygusuyla bağlı olduğu sosyal bir grubu ifade eder.¹⁰⁹

Sözlükler, kelimenin anlam sahasını belirginleştirmek için, fasîle kelimesinden türeyen mafsalı, ayağa nispeti ile örneklendirdikten sonra, Abbas’ın, Hz. Peygamber’in fasîlesi olduğunu özellikle belirtirler.¹¹⁰ Bilindiği üzere Hz. Abbas, Peygamberimizin amcasıdır. Tanımlamadan da anlaşılacağı üzere fasîle, bir yere bağlı olmaktan kaynaklanan aidiyet duygusunu içeren sosyal gruplar için kullanılır. Aynı zamanda yukarıda geçen fasîle yakınlık metaforundan hareketle İbnu’l Esir, fasîlenin kişiye aşiretten daha yakın olduğunu ifade eder.¹¹¹

Fasîle kelimesi, Kur’an’da kişinin kendisini koruyup barından yakınları anlamında şöyle geçmektedir:

يَوْمَ الْمُجْرِمِ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بِبَنِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَأَخِيهِ وَفَصِيلَتِهِ الَّتِي تُؤَيِّبُهَا وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْحَبُهَا “Günahkâr kimse ister ki, o günün azabından (kurtuluş için), oğullarını, karısını, kardeşini, kendisini koruyup barındıran tüm ailesini ve yeryüzünde kim varsa hepsini fidye olarak versin de, tek kendini kurtarsın.”¹¹²

Bu ayette fasîle kelimesine Mücâhid, kişiyi koruyup kollayan kabilesi anlamını vermektedir.¹¹³ Taberî’den gelen diğer bir rivâyet ise kişiyi kollayan aşireti şeklindedir.¹¹⁴

Netice itibarıyla fasîle kelimesinin aidiyet olgusunu içinde barındıran sosyal bir grubu ifade ettiği anlaşılmaktadır.

2.2.5. Kavm

Kavm kelimesi, Kâme kelimesinden gelip (Kâf’ın fetha ile okunması ve vâv’ın sukûn üzere okunmasıyla) ismu’l-Cemi’ dir. Tekili olmadığı için müzekker

¹⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 11/522; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 5/4692; İsfahânî, *Müfredât*, s. 638; Râzi, *Muhtâr*, s. 275.

¹⁰⁸ Râzi, *Muhtâr*, s. 275.

¹⁰⁹ Atalay, “Kur’an’da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar”, s. 207.

¹¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 11/522; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 5/4692.

¹¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 11/522.

¹¹² el-Meâric 70/11-14.

¹¹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 23/ 260.

¹¹⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 23/ 260.

ve müennes olarak gelebilir.¹¹⁵ Hem kadın hem de erkek topluluğa verilen isimdir. Çünkü Kur'an'da ismi geçen peygamberlerin her biri bir kavmin peygamberidir, kavmin içerisinde erkekler olduğu gibi kadınlar da vardır.¹¹⁶ Cemi'si "akvâm", cem'ül-cemi'si, "akâvim ve vâv harfinin yâ harfine dönüşmesiyle, "ekâvîm" gelir.¹¹⁷

Kavim kelimesi, Kur'an öncesi cahiliye döneminde aidiyeti barındıran topluluk anlamında, meşhur yedi mu'allakadan biri olan Tarafe'nin mu'allakasında şu şekilde kullanılmıştır:

ولست بحلال التلاع مخافةً ولكن متى يستزفد القوم أرفد
فإن تبغى في حلقة القوم تلفنى وإن تلتمنى فى حوا نيت تصطد

"Ben su başına korkudan gitmedim, kavmim benden yardım isterse yardımına koşarım. Beni kavmimin arasında da meyhanede de nerde ararsan bulursun."¹¹⁸

Kur'an-ı Kerim'de kavim genellikle topluluk manasında 383 yerde ve tekil olarak geçmektedir.¹¹⁹ Kavim kavramı bir sosyal gruptan öte soy birliğini ifade eden bir gerçekliktir. Kavimler tek başına yahut bölünerek veya başka kavimlerle birleşerek günümüzdeki milletlerin tabanını oluştururlar.¹²⁰ Kur'an'da sosyal farklılaşmayı gösteren dilleri, renkleri, gelenek ve görenekleri farklı kavimlerin ortaya çıkışı, Allah'ın kevnî ayetlerinden sayılır.¹²¹ Bu sebeple sosyal farklılıklarından dolayı kavimlerin birbirini ötekileştirmesi, yok sayması ve birbirleriyle alay etmesi yasaklanmıştır.¹²²

Kavim sözcüğü Kur'an'da büyük oranda olumlu ya da olumsuz kişileri anlatmak için kullanılır.

"Ey iman edenler يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ sizden kim dininden dönerse bilsin ki; Allah öyle bir kavim getirecektir ki, Allah onları sever onlar da Allah'ı severler."¹²³

Kur'an'da peygamberlerin toplumlarına hitap ederken "ey kavmim" diye başladıklarından söz edilir. "وَالَىٰ عَادِ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ. Ad kavmine de kardeşleri Hüd'u gönderdik; dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin."¹²⁴

Görüldüğü üzere kavmiyetçilik duygularının güçlü olduğu bir toplumda İslam bir kavme olan aidiyet duygusunu dışlamamış aidiyeti çağrıştıran ifadeler

¹¹⁵ İsmail b. Hammad el-Cevherî (1984). *es-Sihâh Tâcu'l-Lüğa Sıhahu'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn: Beyrut, 5/2016; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/ 505; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 6/5174; Zebîdî, *Tâcü'l-Ârûs*, 9/34; İsfahânî, *Müfredât*, s. 693.

¹¹⁶ Gezgin, *Tefsirde Semantik Metod*, s. 680.

¹¹⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 6/ 5174.

¹¹⁸ Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'î*, s. 62.

¹¹⁹ Şentürk, "Kavim", 25/68.

¹²⁰ Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, s. 110.

¹²¹ er-Rûm: 30/22; Şentürk, "Kavim", 25/69.

¹²² el-Hucurât 49/11.

¹²³ el-Maide 5/54.

¹²⁴ el-Hüd 11/50.

kullanmıştır. Çünkü toplumda Müslüman olanla olmayanlar aynı kabilenin, aynı ailenin üyeleriydiler ve aynı toplumda bir arada yaşamaktaydılar. İslam üstünlük iddiasına engel olsa da, bir kavme olan aidiyet duygusu yok farz edilemezdi.¹²⁵ Dolayısı ile bu kimliğe üstünlük atfedilmesinin doğurabileceği sakıncalara karşı önlemler almış, sosyal ve kültürel farklılıkların bir arada korunması için tedbirler önermiştir.¹²⁶

Kavmin sosyolojik anlamda en belirgin özelliği homojen bir birliğin olmayışıdır.¹²⁷ Zira Kur'an'ı Kerim kendilerine has lisani olan toplulukları da kavim olarak nitelemektedir. Her peygamber kendi kavminin lisaniyla konuşur.¹²⁸ Böylece kavmiyle bir iletişim kurarak ilahi çağırışı onların anlayabileceği bir dile aktarır. Dünyanın çeşitli yerlerinde aynı anda birçok peygamber yaşamış ve her peygamber kendi kavmine tevhid inancını aktarmıştır. Sosyolojik olarak kavmin dile dayanması¹²⁹ Kur'an'ın kendilerine ait dili olan toplulukları kavim olarak vasıflandırmasıyla örtüşmektedir.¹³⁰

İslam öncesi Araplarda, kavmiyetçiliğin bir gereği olarak, kabile fertleri arasında birbirini kollama ve ciddi bir yardımlaşma dikkat çeker. Kabile fertleri arasında yardım edilen kişinin, haklı ve haksız oluşuna bakılmaksızın kendisine yardım edilirdi. Nitekim Buas¹³¹ ve Ficar harpleri¹³² bu kavmiyetçiliğin en bariz örneklerindedir.¹³³

Kavim, İslâm öncesi dönemin Arapları için, sadece sosyal hayatın üzerine bina edildiği tek birimi ve temeli değildi. Aynı zamanda ve en mühim planda hem bireysel hem de kamusal olmak üzere hayatın bütün yönlerine yaygınlaştırılabilecek bir modelin ortaya çıkmasını sağlayan en yüce davranış ilkesini de temsil ediyordu. Bu ruh hiç şüphesiz Arap toplumunun üzerine bina edilmiş olduğu temel ahlâki fikirlerin hepsinin asıl kaynağıydı.¹³⁴

¹²⁵ Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, s. 112

¹²⁶ Şentürk, "Kavim", 25/69; Ayrıca bk: el-Hucurât 49/11.

¹²⁷ Durmuş, "Kur'an'ı Kerim'de Sosyal Gruplar", s. 33.

¹²⁸ el-İbrâhim 14/4.

¹²⁹ Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, s. 110.

¹³⁰ Durmuş, "Kur'an'ı Kerim'de Sosyal Gruplar", s. 34.; Şentürk, "Kavim", 25/69.

¹³¹ Medineli Evs ve Hazrec kabileleri arasında 120 yıl devam eden savaşların sonuncusunun vuku bulduğu yerin adıdır. Hicretten beş veya altı yıl önce cereyan eden ve "Yevmü Buas" diye bilinen bu savaş, Evs kabilesinden bir kişinin Hazrec'e sığınan bir yabancıyı öldürmesi üzerine başlamıştır. Bi'setin on ikinci yılında Evs ve Hazrec kabileleri İslam kardeşliğinde birleşmişlerdir.

¹³² İslamdan önce Arap kabileleri arasında çeşitli sebeplerle sık sık savaşlar meydana gelirdi. Bunlardan dördü, her türlü düşmanlık ve mücadelenin el çekilmesi gereken, kan dökmenin yasak olduğu haram aylarda yapıldığı için "ficar savaşları" diye anılmıştır.

¹³³ Kapar, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, 2/114.

¹³⁴ Toshihiko Izutsu (2019). *Kur'an'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, trc. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları: İstanbul, s. 113; Gezgin, *Tefsirde Semantik Metod*, s. 763.

Kavim kavramı, XX. Asrın başında Arapça'da ve Türkçe'de semantik açıdan¹³⁵ anlam kaymasına uğrayarak bir sosyoloji terimi haline gelmiştir. Kelime aslında, ırk manasına gelmediği halde, modernleşmenin etkisi ve milliyetçilik akımının artmasıyla birlikte böyle bir anlam kazanmıştır.¹³⁶ Etnisite veya etnik grup kavramları ise, ırk terimine karşı olarak ortaya konmuş, ait oldukları ve içinde özgün kültürel davranışlar sergiledikleri bir toplumda kendilerini diğer kolektif yapılardan farklı kılan ortak özelliklere sahip olduklarını düşünen veya başkaları tarafından böyle kabul edilen bir toplumu ifade eder. Bu tanımlar ışığında kavramın Kur'an'daki kullanımına baktığımızda, Mûsa'nın kavmi tamlamasında söz konusu kavrama etnik grup, Firavun kavmi denildiğinde ise ulus anlamı verebiliriz. Çünkü Firavun kavmi Mısır'da asli unsur iken, Mûsa'nın kavmi, dil, kültür ve inanç noktasında, hâkim toplumdan farklı ikincil bir unsurdur.¹³⁷

Burada dikkat edilmesi gereken husus, bir kavme olan bağlılığın Kur'an'ın kesin bir dille yasakladığı ırkçılığa götürmemesidir.¹³⁸ Çünkü ırkçı, farkı tanıyıp ve farkı ister. İrkçilik, Bilgin'in ifadesiyle "biyolojik veya kültürel olarak tanımlanmış, şu veya bu komünitenin genellikle kendisi veya başka gruplar tarafından aşırı abartılarak büyütülmesidir. Komünitenin kendini, farklılığında mutlaklaştırmasının yanı sıra, bir başka grubun söz konusu komüniteyi mutlaklaştırması da ırkçılıktır. Burada özelleştirme kavramı vardır ve bu asimile edilemezlik postülasına gönderir. Örneğin; zenci karşıtı bir ırkçıya göre zenci, özü itibarıyla asimile edilemez niteliktedir."¹³⁹

Bütün bu kavmiyetçiliğin ve beraberinde getirmiş olduğu etkilerin üzerinde olan İslam dini, bir kavme olan aidiyeti dışlamamıştır. Dolayısıyla bir kavme olan aidiyet bir gerçektir. İslâm'ın ifade ettiği sosyal bir vakiyedir. Ancak dinde, mutlak bir değer hükmüne dönüşmez ve geleceğe ait bir garanti getirmez. Çünkü dinin vazgeçilmez özelliği, daima bütün bunların üzerinde ve hepsini içine alacak bir saha oluşturmasıdır. Kur'an gerçekleri göz ardı etmemiş, fakat onları aşmadıkça din vasfının kazanılamayacağını bize öğretmiştir.¹⁴⁰

2.2.6. Ehl

Ehl kelimesi sözlükte, aşiret, akraba, aile, ünsiyet kurmak, yakınlaşmak, bir kişinin eşi, çocukları gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴¹ Çoğul formları, "ehlûn", "ehâlî", "âhâl" ve "ehlât" şeklinde gelir.¹⁴² Ehl kelimesiyle yakın anlamlı olan "âl" kavramının sözlüklerde "ehl" kelimesinin ism'i taşıdığından (küçültme) yani "uhey!"

¹³⁵ Semantik ile ilgili detaylı bilgi için bkz.; Bayraktutan, Osman (2020). Kur'an'a Göre Tevrat ve İncil'in Tahrifi, Sonçağ Yayınları, Ankara, s. 7-46.

¹³⁶ Şentürk, "Kavim", 25/ 69.

¹³⁷ Atalay, "Kur'an'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar", 213.

¹³⁸ el-Hucurât 49/13.

¹³⁹ Bilgin, *Kolektif Kimlik*, s. 71.

¹⁴⁰ Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, s. 116.

¹⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/28; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 5/ 4338.

¹⁴² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 5/ 4338.

küçüklüğü, şekli ve kuruluşu, sosyo-kültürel ana yapıya bağlı olarak farklılıklar gösteren ama akrabalık kelimesiyle özetleyebileceğimiz bir seri ilişkiler sistemi söz konusudur. Bir sürekliliğe sahip olması sebebiyle aile, doğal-yapay, dini-profan tüm yapılarda karşılaşılan sosyal bir olgudur.¹⁵⁴ Bu sebeple Bottomore, çekirdeksel aileyi “evrensel bir toplumsal olgu” olarak tanımlar.¹⁵⁵

Ailenin evrensel yönü onun farklı açılardan incelenmesini de beraberinde getirir. Nitekim aile hukukî, felsefî, ahlakî, dinî vb. pek çok açıdan incelenmesi gereken bir kurumdur.¹⁵⁶ Ayrıca tarih içerisindeki toplumların nasıl bir aile yapısına sahip olduklarını anlamak, onların toplumu ilgilendiren olgular karşısında sergiledikleri tutumun hem gerekçesini bulmayı hem de toplumların karakter yapısını bulmayı kolaylaştırmaktadır. Bu açıdan konumuza bakan yönüyle aileyi şöyle tanımlayabiliriz: Aile, insanın, birey olarak içerisinde doğduğu ve kendisiyle toplumsal bir anlam kazandığı aidiyettir.¹⁵⁷

2.2.7. Nefer

Nefer kelimesi sözlüklerde üçten ona kadar olan erkek bir grubu ifade eder.¹⁵⁸ Çoğul kullanımı ise “enfâr” şeklindedir.¹⁵⁹ Zeccâc (ö.311/923), nefer kelimesine bir adamın ailesi anlamı verir. İbn Abbâs (ö.68/687), nefer kelimesini kavim vb. kelimelere benzeterek bu kavramların ortak paydalarından hareketle müfredi olamayan topluluk anlamına geldiğini ifade eder. Sîbeveyh (ö.194/809) ise, nefer kelimesine kavim anlamı verenlerdendir.¹⁶⁰

Cahiliye şairi İmruu'l Kays, nefer kelimesini savaşta topluluk anlamında bir şiirinde şöyle dile getirmektedir:

فَيُولَا تَنْمِي رَمِيَّةَ مَالِهِ لَا عُدَّ مِنْ نَفَرِهِ

“Adam öyle ok atıyor ki, atışları şaşmaz bu nasıl olur! (bedduam o ki) topluluğundan sayılmasın.”¹⁶¹

Kur'an'da farklı formlarda geçen nefer kelimesi ile daha ziyade savaş ve benzeri sıkıntılı durumlarda aidiyet hissiyle kişinin yardımına koşan en yakınları kastedilmektedir.¹⁶²

Nitekim İsrâ sûresinde تُمَّ رَدَدْنَا لَكُمْ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا “sonra onlara karşı size tekrar (galibiyet ve zafer) verdik; servet ve oğullarla gücünüzü arttırdık; sayınızı daha da çoğalttık”¹⁶³ geçen nefir kelimesini klasik

¹⁵⁴ Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 195.

¹⁵⁵ Bottomore, *Toplumbilim*, s. 225.

¹⁵⁶ Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 195.

¹⁵⁷ Küçük, “Günümüzde Aile ve Kur'an'dan Örnek Aileler”, s. 411.

¹⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, 5/225-226; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 3/2380; İsfahânî, *Müfredât*, 817.

¹⁵⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 3/2380.

¹⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisân*, 5/225-226.

¹⁶¹ İbn Manzûr, *Lisân*, 5/226.

¹⁶² Atalay, “Kur'an'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar”, s. 204.

¹⁶³ İsrâ, 17/6.

tefsirler, kişi ile birlikte hareket eden kendi kavminden kimseler olarak açıklar.¹⁶⁴ Kur'an'da nefer kelimesinin geçtiği ve iki ayrı tipolojinin misal olarak verildiği ayette kelime erkek topluluk olarak yorumlanmıştır.

“Bu adamın başka geliri de vardı. Bu yüzden arkadaşıyla konuşurken ona şöyle dedi: ben servetçe senden daha zenginim; insan sayısı bakımından da senden daha güçlüyüm.”¹⁶⁵ Taberî (ö.310/923), bu ayette geçen nefer kelimesini kişinin aşireti ve rahtı diye açıklamaktadır.¹⁶⁶

Nefer kelimesi Kur'an'da sadece insanlar için değil aynı zamanda cin topluluğu için de kullanılır.

وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنصِتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلُوا إِلَىٰ قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ “Hani cinlerden bir grubu, Kur'an'ı dinlemeleri için sana yöneltmiştik. Kur'an'ı dinlemeye hazır olunca (birtbirlerine) susun demişler, Kur'an'ın okunması bitince uyarıcılar olarak kavimlerine dönmüşlerdi.”¹⁶⁷

Açıklamalardan ve tanımlardan anlaşıldığı üzere nefer kelimesi, aidiyet duygusuyla bir araya gelen topluluk anlamında kullanılmaktadır.

2.2.8. Raht

Raht kelimesi Arapça bir kelime olup on kişiden daha az olan bir grup için kullanılır.¹⁶⁸ Bazı sözlüklerde bu sayının kırk olduğu da ifade edilmiştir.¹⁶⁹ Raht kelimesi de benzerleri gibi tekili olmayan bir kelimedir. Yani “kavim” ve “ma’şer” kelimeleri gibi ismu'l-cem’ dir. Çoğul formu “erhût” “erâhit” veya “erhât” ve “erâhît” şeklinde gelir.¹⁷⁰

Raht kelimesi, Kur'an'da ikisi Hûd sûresinde olmak üzere üç yerde geçmektedir.¹⁷¹ Raht kelimesi, Hûd sûresinde kabile aşiret anlamında şöyle geçmektedir: قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرِيكَ فِينَا ضَعِيفًا وَلَوْلَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بِعِزِّينٍ “Dediler ki: Ey Şuayb! Söylediklerinin çoğunu anlamıyoruz ve içimizde seni cidden zayıf (âciz) görüyoruz! Eğer kabilen olmasa, seni mutlaka taşıyarak öldürürüz. Sen bizden üstün değilsin.”¹⁷² Ayrıca Zemahşerî, raht kelimesinin üçten ona veya yediden ona kadar olan bir grup olduğu görüşünü kabul ettiğinden bu ayette bahsedilen topluluğun az olduğunu ifade etmek için raht kelimesinin kullanıldığını söyler.¹⁷³

¹⁶⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/1070; Neseî, *Medârik*, 2/246

¹⁶⁵ el-Kehf 18/34.

¹⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 15/262.

¹⁶⁷ el-Ahkaf 46/29; el-Cin 72/1.

¹⁶⁸ Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 4/3121.

¹⁶⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s.367.

¹⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/ 305; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 4/ 3121.

¹⁷¹ Abdalbâkî, *el-Mu'cem*, s. 325.

¹⁷² el-Hûd: 11/91; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/474; Neseî, *Medârik*, 2/80; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, 2/372.

¹⁷³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/474.

Raht kelimesinin neml sûresindeki kullanımı ise şu şekildedir:

“وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ *O şehirde dokuz kişi (elebaşı) vardı ki, bunlar yeryüzünde bozgunculuk yapıyorlar, iyilik tarafına hiç yanaşmıyorlardı.*”¹⁷⁴ İbn Abbas bu ayette geçen “tis’atu raht” ifadesini Semûd kavminden olup kesilmemesi emredilen deveyi boğazlayan dokuz kişilik grup olarak rivayet etmiştir.¹⁷⁵

Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere sosyal bir grup ifade eden raht kavramında¹⁷⁶ benzerlerinde olduğu gibi grup aidiyetiyle hareket edildiği görülmektedir.

2.3. Sosyal Kategorilerde Aidiyeti Çağrıştıran Sözcükler

2.3.1. Fırka

Fırka kelimesi Arapça “fark” kökünden gelen bir isim olup, çoğul formu “fırak” çoğulun çoğulu, “efrâk” ve “efârîk” olarak gelen bir kelimedir. Sözlükte ayırmak, bölmek, insanlardan ayrılan bir grup, saçı ikiye bölüp ayırmak, bir şeyi açıklayıp hükme bağlamak gibi anlamlara gelir.¹⁷⁷

Fırka kavramı terim olarak ise, İslam fikir tarihinde kendilerine has siyasi düşünce veya itikadî telakkilere sahip bulunan gruplar için, kullanılmıştır.¹⁷⁸ Fırka kelimesi, türevleriyle birlikte Ku’an’da yetmiş iki yerde geçmekle birlikte, “grup” ve “topluluk” manasına gelen “ferik” ise, yirmi dokuz yerde geçmektedir.¹⁷⁹ Tâife kelimesi gibi çoğul kullanılan ve tekili olmayan “ferîk” kelimesi ise insanlardan bir grubu, birbiriyle çekişme halinde olan iki hizbi ifade eder. Bu husus Kur’an’da şöyle ifade edilir. “أَوْكَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ” *Ne zaman onlar bir antlaşma yaptılarsa, yine kendilerinden bir grup, onu bozmadı mı?*¹⁸⁰

Fırka kelimesinin Kur’an’da grup, bölük anlamında kullanımları ise şöyledir:

“وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا تَفَرَّ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ” *Müminlerin hepsinin toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminde bir grup dinde geniş bilgi elde etmek ve kavimleri savaştan döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır.*”¹⁸¹

Fırka kelimesi, tanımlardan da anlaşılacağı üzere, ayrılığı, bölünmeyi ve farklılaşmayı ifade eder. Fakat sosyal ve dini farklılaşmalar, saptırılmazlarsa

¹⁷⁴ el-Neml 27/48.

¹⁷⁵ Tâberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18/89.

¹⁷⁶ Atalay, “Kur’an’da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar”, s. 205.

¹⁷⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Âyn*, 3/ 317; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 10/300; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 5/4136; İsfahânî, s. *Müfredât*, 632-633; Râzi, *Muhtâr*, s. 273.

¹⁷⁸ Bekir Topaloğlu, (1996). “Fırka”, *DİA* C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 35.

¹⁷⁹ Abdalbâki, *el-Mu'cem*, s. 516.

¹⁸⁰ el-Bakarâ 2/100; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, 1/173.

¹⁸¹ el-Tevbe, 9/122; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, 2/260; Nesefî, *Medârik*, 1/717; Celâleyn, *Tefsiru'l-celâleyn*, 206.

normaldirler. Sosyoloji açısından önemli olan farklılaşmalar yeniden bütünleşmeye yönelik olanlardır.¹⁸² Tabiatı olduğu gibi toplumda da mutlak eşitlik yoktur. Mutlak eşitlik olsaydı hayat ve hareket dururdu. Zekâ veya beden gücü gibi biyolojik ve psikolojik isteklerde, ihtiraslarda veya ideallerdeki farklılıklar gibi yine psikolojik çeşitlilikler, sosyal kademelenme, sınıflaşma mesleki ayrılma ile bütünleşerek, sosyal farklılaşmayı oluşturur ve böylece toplumsal dinamizmi sağlarlar.¹⁸³

Din alanındaki farklılaşmalar genel olarak vahiyle ortaya konmuş temel mesajın, diğer dinler karşısında fikrî tekâmülü, inanç ve ibadet esaslarının kurallara bağlanması ihtiyacı, dünyevî hayatın sorunlarını kapsamaktadır. Başka bir ifadeyle siyasi ve sosyal organizasyonlar, o dinin mistik ya da asketik eğilimlerini temsil eden kesimler, mezhep ve tarikatlar veya ayrılıkçı bir mahiyet taşıyan fırkalar, söz konusu farklılaşmanın tipik görüntüleridir.¹⁸⁴

Medeniyetlerin gelişmesiyle çeşitli toplumlardaki ayrımlaşma ve farklılaşma hızı da artmaktadır. Özellikle daha da karmaşıklaşan iş bölümü ve uzmanlaşmanın, toplumun sosyo-kültürel yapısına doğrudan etki ederek toplumun farklılaşmasını hızlandırmaktadır. Toplumda ortaya çıkan ayrılıklar ve farklılıklar karşısında, toplumsal birlik ve bütünleşmenin sağlanmasında en büyük görevlerden biri dinin birleştirici ve vahdeti temin edici fonksiyonuna düşmektedir ki, bu noktada İslam dininin bu fonksiyonuna vurgu yapmada fayda vardır. Çünkü son derece dinamik ve yeniliklere açık olan İslam dini değişen sosyal şartlara harikulade bir intibak kabiliyetine sahip olup, bu dinin akidesinin temelini oluşturan tevhid inancı, en mükemmel ve ideal bir sosyal kaynaşma ve bütünleşme (integration) prensibidir.¹⁸⁵ Burada İslam dini içerisinde teşekkül eden farklı fırkaların çıkış sebebinin Hz. Peygamber sonrasında Müslümanların içinde buldukları yeni itikadî, sosyal ve siyasal yapılarda aramanın daha doğru olacağı fikirlerden uzak tutulmaması gereken bir durumdur. Müslümanlar bu yeni yapıya henüz intibak etmiş değillerdi. Bu siyasi şartlarda hissi gerginlikler patlama noktasına ulaşınca kadar devam etmiş¹⁸⁶ ve farklı fırkaların ortaya çıkmasına sebep olmuştu.

2.3.2. Hizb

Hizb kavramı sözlükte, bölük, cemaat, grup, taife, bir kimsenin peşinden giden ve emriyle hareket edenler, belli bir amaç için bir araya gelen insanlar, silah, suya yönelmek, suya varan topluluk gibi anlamlara gelir.¹⁸⁷ Çoğulu “ahzab” olan

¹⁸² Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, s. 257.

¹⁸³ Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, s. 100.

¹⁸⁴ Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, s. 258.

¹⁸⁵ Ünver Günay, (1982). “Din ve Toplumsal Farklılaşma”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, S.5, s. 79; Ayrıca bk: el-Bakara 2/163; el-İsrâ 17/111; el-Enbiyâ 21/22; el-İhlâs 112/1-4.

¹⁸⁶ W. Montgomery Watt (2017). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, İzmir Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları: İzmir, 14.

¹⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/ 308-309; Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1/ 346; İsfahânî, *Müfredât*, s. 231.; Râzi, *Muhtâr*, s. 80.

hizb kavramı, çoğul ve tekil formuyla Kur'an'da yirmi yerde geçmektedir.¹⁸⁸ İbni Manzûr, hizb kavramını yukarıdaki tanımlara ek olarak şöyle tanımlar: Bir kişinin hizbi, onun arkadaşları ve onunla aynı paydada buluşan, aynı görüşü paylaşan, onun peşinden giden ordusudur. Davranış olarak birbirine benzeyenlerdir.¹⁸⁹

Allah'ın dostları, Allah'ın taraftarları ve Allah'ın dininin yardımcıları anlamına gelen "Hizbullah" ile, şeytanın taraftarları, şeytanın peşinden gidenler anlamındaki "Hizbuşşeytan" kelimeleri, Kur'an'da ikisi bir ayette olmak üzere üç kez geçer.¹⁹⁰

Kelimenin Kur'an'daki diğer bazı kullanımları ise şöyledir:

إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ
“Çünkü Şeytan, sizin düşmanınızdır, siz de onu düşman sayın. O kendi taraftarlarını ancak ateş ehlinden olmaya çağırır.”¹⁹¹

اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ
“Şeytan onları etkisi altına aldı da kendilerine Allah'ı anmayı unutturdu. İşte onlar şeytanın yandaşlarıdır. İyi bilin ki şeytanın yandaşları hep kayıptadırlar.”¹⁹²

Kur'an'da hizb kelimesinin çoğul formu olan ahzâb kelimesi olumsuz olarak kullanılır.¹⁹³

يَحْسِبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْأَلُونَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ
“Bunlar, düşman birliklerinin bozulup gitmedikleri evhamı içindedirler. Müttefikler ordusu yine gelecek olsa, isterler ki, çölde göçebe Araplar içinde bulunsunlar da, sizin haberlerinizi uzaktan sorsunlar. Zaten içinde bulunsalardı dahi pek savaşıyorlardı.”¹⁹⁴

Sonuç olarak tekil olan hizb kelimesi, hem olumlu hem de olumsuz anlamda kullanılıp aidiyet olgusunu kendisinde barındırırken, çoğul kelime olan ahzâb ise daha çok fırkacılık, grupçuluk gibi olumsuz anlamları içerisinde barındırmaktadır.¹⁹⁵

2.3.3. Şîa

Şîa kelimesi sözlükte, desteklemek, peşinden gitmek, taraftar olmak, yayılmak, bir kişi etrafında toplanıp ona yardımcı olmak gibi anlamlara gelip çoğul

¹⁸⁸ Abdalbâki, *el-Mu'cem*, s. 398; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/308-309.

¹⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/308-309.

¹⁹⁰ el-Fâtr 35/6; el-Mâide 5/56; el-Mücâdele 58/19.

¹⁹¹ el-Fâtr 35/6.

¹⁹² el-Mücâdele 58/19.

¹⁹³ el-Ahzâb 33/20; es-Sâd 38/11; el-Mü'min 40/5; ez-Zuhuruf 43/65; Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, s. 56.

¹⁹⁴ el-Ahzâb 33/20.

¹⁹⁵ Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, s. 57.

formu, “eşyâ” ve “şiyâ”dır.¹⁹⁶ Şia kelimesini farklı bir formda cahiliye döneminde Antera, bir şiirinde bir tarafa yönlendirmek anlamında şu şekilde kullanmıştır:

ذَلُّ رِكَابِي حَيْثُ كُنْتُ مُشَايِعِي أَلْبِي وَأَحْفَزُهُ بِرَأْيِ مَبْرَمِ

“Benim bineğim sağlam görüşümle benim emrimdedir, onu istediğim tarafa yönlendiririm.”¹⁹⁷

Şia kelimesi terim olarak ise; Hz. Peygamber’in vefat etmesinin ardından devlet başkanlığının Hz. Ali’ye ve onun soyundan bazı kimselere intikal etmesi gerektiğini savunan grupları ifade eder.¹⁹⁸

Kur’an’da şia kelimesi on iki yerde kullanılmıştır.¹⁹⁹ Bu kullanımlardan biri fiil, diğerleri tekil ve çoğul formunda isim olarak geçmektedir.²⁰⁰ Şia kelimesinin bu kullanımlarında, bir görüşe bağlı, kolektif amaca, inanca ve kökene sahip, birbirlerini destekleyenlerin oluşturduğu, ancak farklı gruplaşmalar gösteren toplumun kastlara ve sınıflara ayrılması anlamında kullanılmıştır.²⁰¹

Şia kelimesi, bir liderin etrafında toplanıp, ona itaat eden ve taraftar olan gruplara denir.²⁰² Bu gruplar arasında genellikle, dayanışma ve anlaşma olmayıp, kalplerin ayrılığı ve düşmanlığı ön plandadır.²⁰³ Zira Elmalılı, *مَنْ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ* “Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan (olmayın. Bunlardan) her fırka, kendilerinde olan ile böbürlenmektedir.”²⁰⁴ Ayetini tefsir ederken, dinlerini parçalayıp bölük bölük olanları, umumi fitratı kavrayacak açık bir ruh ve geniş bir vicdanla hareket etmeyip, her biri kendi hususiyetine, kendi çıkarına, dar kafasıyla kendi kuruntusunun göre bir heva ile dinini ayırıp ayrı bir başbuğ arkasına düşerek ayrı bir grup olmuşlardır anlamında açıklamıştır.²⁰⁵

Şia kelimesi, taraftar ve grup anlamında Arap dilinde öteden beri kullanılmakta idi.²⁰⁶ Şiatu Ali, şiatu Osman gibi kullanımlar vardı. Ancak bir mezhep olarak kullanılmamakta idi. Öte yandan Şiiliğin doğuşu ile ilgili çeşitli tarihlendirmeler yapan müelliflerden bazıları, Şiiliğin Hz. Peygamber’in vefatından sonra ortaya çıktığını belirtmekte, bazıları Haricilerin çıkışına paralel olduğunu belirtmekte, diğer bir kısmı ise, mezhebî anlamda bir Şilikten söz edebilmek için

¹⁹⁶ Ferahidî, *Kitâbu'l-Âyn*, 2/372; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 8/188; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 4/3402; İsfahânî, *Müfredât*, s. 470; Râzi, *Muhtâr*, s. 195.

¹⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 8/189.

¹⁹⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 4/3402; Mustafa Öz (2010). “Şia”, *DİA* C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul, s. 121-123.

¹⁹⁹ Abdalbâki, *el-Mu'cem*, 398.

²⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 8/188-190; Abdalbâki, *el-Mu'cem*, 398.

²⁰¹ Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, s. 58; İsfahânî, *Müfredât*, s. 470; el-En'âm 6/65; el-Hicr 15/10.

²⁰² Öz, “Şia”, 39/121-123.

²⁰³ Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, s. 59.

²⁰⁴ er-Rûm 30/32.

²⁰⁵ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'an Dili*, 6/3826.

²⁰⁶ Bekir Topaloğlu (2004). *Kelâm İlmi*, Damla Yayınevi: İstanbul, s.189; Öz, “Şia”, 39/121-123.

çeşitli inanç esaslarının oluşunu dikkate almaktadır.²⁰⁷ Görüldüğü kadarıyla bir konsensüsten söz edebilmek zordur.²⁰⁸ Fakat her şeye rağmen mezhebî anlamda bir Şiilikten söz edebilmek için Şîa tabirinin umumileşmesi ve hilâfetin Hz. Peygamber'den sonra nass ve tayinle, Hz. Ali'nin hakkı olduğu fikrini içermesi gerekir.²⁰⁹ Anlaşıldığı kadarıyla bu yönüyle Şiilik doktrini Kerbelâ olaylarından sonrasına tekabül etmektedir.²¹⁰

2.3.4. Usbe

Usbe kavramı, kuvvetli olmak, toplanmak, kuşatmak gibi anlamlara gelen “a-s-b” kök yapısından türemiştir.²¹¹ Usbe, ağacın veya başka bir şeyin etrafına dolanmış bitki, sarmaşık, insanlardan dik kafalı, kavgacı, şiddet eğilimli kişi, insanlardan oluşan bir grup, söz birliği etmiş bağınaz bir grup gibi anlamlara gelmektedir.²¹² Usbe kelimesi ayrıca üç ile kırk arasından meydana gelmiş insan, kuş veya at topluluğuna denir.²¹³ Usbe kelimesi, cahiliye şairi Antere (ö.600) tarafından bir şiirde şu şekilde kullanılmıştır:

عصائب طير تهتدي بعصائب يصا حبنهم حتى يُغرن مُغارهم

“O bir araya gelmiş kuş sürüleri işaretlerle yerlerini buluyor, ta ki yuvalarına varıncaya kadar işaretleri takip ederler.”²¹⁴

Kur'an'da dört yerde “usbe” formunda, bir yerde ise mübalağa formu olan “asîb” zorlu gün anlamında olmak üzere toplam beş yerde geçmektedir.²¹⁵

Usbe kelimesiyle aynı kökten gelen asib kelimesi Hûd sûresinde zorlu bir gün anlamında kullanılmıştır.

“Elçilerimiz Lût'a gelince, (Lût) onların yüzünden üzüldü ve onlardan dolayı içi daraldı da bu, çetin bir gündür dedi.”²¹⁶

Kur'an'da, Yûsuf sûresinde kardeşlerinin Hz. Yûsuf'a tuzak kurmak için bir araya gelmeleri de usbe kavramıyla anlatılmıştır. اذ قالوا لِيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِمَّا

²⁰⁷ Muhammed Enes Topgöl, (2012). “Bir Cerh sebebi Olarak Teşeyyu' (Şiilik eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, s. 50.

²⁰⁸ Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, s. 190-191.

²⁰⁹ Mevlüt Erten, (2001). “Mübhemâtü'l-Kur'an ve Fırkalar (İdeolojik Tefsir)”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 3, S.1, 75; Topgöl, “Bir Cerh sebebi Olarak Teşeyyu' (Şiilik eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış” s. 50.

²¹⁰ Öz, “Şîa”, 39/121-123; Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, s. 62.

²¹¹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 568; Râzi, *Muhtâr*, s. 239.

²¹² Ferahdî, *Kitâbu'l-Âyn*, 3/167; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1/556; İsfahânî, *Müfredât*, 568; Râzi, *Muhtâr*, 239.

²¹³ Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1/556; Râzi, *Muhtâr*, 239.

²¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/605.

²¹⁵ Abdalbâki, *el-Mu'cem*, 463.

²¹⁶ el-Hûd 11/77.

وَنَحْنُ عُصْبَةٌ *(Kardeşleri) dediler ki: Yûsuf'la kardeşi babamıza bizden daha sevgilidir. Hâlbuki biz kalabalık bir grubuz.*"²¹⁷

Usbe kelimesi, Nûr sûresinde ise ekip elebaşı olan bir guruh istikametinde kullanılmıştır.²¹⁸ إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ *(Peygamber'in eşine) bu ağır iftirayı uyduranlar şüphesiz sizin içinizden bir gruptur.*"²¹⁹

Kasas sûresinde ise güçlü kuvvetli bir topluluk anlamında kullanılmıştır.

إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ وَأَتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنَتَأَوُّ بِالْعُصْبَةِ أُولِي الْقُوَّةِ *"Kârun, Mûsa'nın kavminden idi de, onlara karşı azgınlık etmişti. Biz ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarlarını güçlü kuvvetli bir topluluk zor taşırdı.*"²²⁰

Görüldüğü üzere Usbe kelimesi, aidiyet duygusuyla bir amaca ulaşmak üzere karşılıklı menfaat ilişkilerinin geçerli olduğu, sosyal grup veya guruh kavramı içine girer ki, Kur'an bu manayı ortaya koymuştur. Bunlar genellikle, sosyolojinin tanımladığı, ortak menfaat gruplarıdır.²²¹

Usbe kelimesi ile aynı kökten gelen asabe, İslam'dan önce baba tarafından gelen erkek akraba ve erkek çocuklar anlamında kullanılmıştır.²²² Asabe aynı zamanda İslam hukukunda miras bırakana doğrudan veya erkek vasıtasıyla irtibatı bulunan mirasçılar için kullanılan bir fıkıh terimidir.²²³ Asabeden türeyen asabiyet ise, kişinin yakınlarını yardıma çağırması neticesinde onların ister haklı ister haksız olsun, karşı karşıya geldiği kişilere karşı, kendilerini çağırana birlikte hareket etmesidir.²²⁴ Başka bir tanımla asabiyet, aralarında kan yakınlığı bulunan bir topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve bir tehlike durumunda bütün aile üyelerinin tereddütsüz harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhudur.²²⁵ Bütün bu tanımlar aslında referans olarak İbn Haldun'un (ö.808/1406) asabiyet tanımını hatırlatır. Zira İbn Haldun asabiyeti şöyle tanımlar: *"Düşmanların saldırmamasından korunma ve saldıranları savma, hakkına sahip çıkma, insanların birbirine kenetlenerek güçlü bir topluluk meydana getirmeleriyle olur ki buna "asabiyet" denir.*"²²⁶

Gerçek asabiyet yanında bir de hükmi asabiyet vardır ki bu kan bağına dayanmayıp, herhangi bir akid, eman, antlaşma, muâhât, kefalet vb. uygulamalarla

²¹⁷ el-Yûsuf 12/8.

²¹⁸ Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, s. 120.

²¹⁹ en-Nûr 24/11.

²²⁰ el-Kasas 28/76.

²²¹ Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, s. 121.

²²² Hayreddin Karaman (1991) "Asabe" *DİA* C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul, s. 452-453.

²²³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/604-605; Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, s. 39; Gezgin, *Tefsirde Semantik Metod*, s. 754.

²²⁴ Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, s. 39.

²²⁵ Mustafa Çağrıncı (1991). "Asabiyet" *DİA* C. 3 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul, s. 453-455.

²²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/309.

kurulan asabiyettir.²²⁷ Dolayısıyla denilebilir ki asabiyet, modern sosyolojinin temel kavramlarından olan ve ırk birliğini aşarak, kabile bağları ister doğru olsun ister olmasın, kabile bireylerinin bir asılda birleştiklerine inanmalarını ve her şartta birbirlerine destek olmalarını sağlayan dayanışma duygusudur.²²⁸

Sonuç

Kur'an'ı Kerim'in en önemli amaçlarından birisi bütün insanların huzur içerisinde yaşadıkları bir toplum oluşturmaktır. Kur'an hiçbir fark gözetmeksizin bütün insanları aynı ailenin bir üyesi kabul eder. İnsanların aralarında olan farklılıkları tanışmaya ve kaynaşmaya bir vesile olması gerektiği üzerinde durur. Bu noktada insanların birbirlerine olan ihtiyaçlarına da işaret eder.

İnsanın yaratılış icabı sosyal bir varlık olduğu bilinen bir gerçektir. Bu durum onun ihtiyaçlarını da toplum içerisinde karşılamaını beraberinde getirmektedir. Aidiyet ihtiyacı ise insanın diğer ihtiyaçları gibi karşılanması gereken bir durumdur. Biz bu çalışmamızda, insanın bir ihtiyacı olan aidiyet kavramını ve bu kavramla ilintili diğer kavramların tahlilini yapmaya çalıştık. Kavramları dini topluluklarda aidiyetle ilgili kavramlar, tabii topluluklarda aidiyetle ilgili kavramlar ve sosyal kategorilerde aidiyetle ilgili kavramlar olmak üzere üç ana başlık halinde sınıflandırdık. Kavramları incelerken yer yer semantik tahliller yaparak, süreç içerisinde geçirdikleri değişimleri ve kazandıkları yeni anlamları tespit etmeye çalıştık. Kavramın câhiliye şiiirindeki kullanımlarını da bu kapsamda araştırdık. Klasik Arapça sözlükleri başvurduğumuz kaynakların başında gelmektedir. Özellikle ilk dönem tefsirlerini tarayıp kavramların anlam yelpazesini bu noktada ortaya koymaya çalıştık. Netice olarak aidiyet olgusunun birçok kavramla ilintili olduğunu tespit ettik. Şurası açıktır ki sosyal bir varlık olan insan, içerisinde yaşamış olduğu toplumun bir parçasıdır. Toplum ile birey arasında oluşan sosyal bağlar onun mutluluğunun önemli bir göstergesidir. Aidiyet sosyal bağları güçlendirmede temel bir parametre olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda makale günümüzde yaşanan sosyal problemlerin arka planına da ışık tutmaktadır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, M. Fuâd (2007). *el-Mu'cemu'l-müfehres lielfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs: Kahire.
- Alptekin, Duygu (2011). *Toplumsal Aidiyet ve Gençlik Üniversite Gençliğinin Aidiyeti Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi: Konya,
- Apak, Adem (2010). "Şuubiyye". *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Baskı, 2016.

²²⁷ Çağrı, "Asabiyet", 3/453-455; Mehmet Âkif Kayapınar (2006). "İbn. Haldun'da Asabiyet", *Geçmişten Geleceğe İbn. Haldun Uluslararası Sempozyumu* İSAM Yayınları: İstanbul, s. 168-169.

²²⁸ Tahsin Koçyiğit (2015). "Asabiyetten Uhuvvete" *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 41, s. 10.; Çağrı, "Asabiyet", 3/453-455.

- Avcı, Casim - Şentürk Recep (2001). "Kabile". *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Aydın, Mustafa (1991). *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Yayınları: İstanbul.
- Aydın, Şükrü (2015). *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi: Van.
- Aygün, Abdullah (2010). *Kur'an ve Sünnete Göre Ümmet'i Muhammed'in Özellikleri*, Rağbet Yayınları: İstanbul.
- Bayraktutan, Osman (2020). *Kur'an'a Göre Tevrat ve İncil'in Tahrifi*, Sonçağ Yayınları, Ankara.
- Bayraktutan, Osman (2019). *Kırâatlerde Âhâd Kavramı-Kavramın Otantik Anlamının Tespitine Dair*- Gece Akademi Yayınları, Ankara.
- Bayraktutan, Osman (2018). *Kırâatlerde Tevâtür Olgusu*, Gece Akademi Yayınları, Ankara.
- Beydâvî, Nâsirüddin (1418). *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut.
- Bulut, Halil İbrahim (2012). "Ümmet". *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Çağrıçı, Mustafa (1991). "Asabiyet". *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Çelik, Ragıp (2012). *İslam'ın Asabiyete Bakışı ve Asabiyetin İslam Tebliğine Etkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Konya.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî (1995). *el-Külliyât Mu'cem fi'l-Müstalihat ve'l Furûku'l-Lüğaviyye*, Müessesetü'r-Risâle: Beyrut.
- el-Askerî, Ebû Hilâl (1997). *Furûku'l-Lüğaviyye Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe*: Kahire.
- el-Celâleyn, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Mahalli el-Celâleyn-Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûti (2013). *Tefsiru'l-celâleyn*, Dâru İbn-i kesir: Beyrut.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammad (1984). *es-Sihâh Tâcu'l-Lüğa Sihahu'l-Arabiyye Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn*: Beyrut.
- er-Râzi, Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdulkâdir (2008). *Muhtâru's-shâh*, Dâru'l-Hadis: Kahire.
- Erten, Mevlüt (2001). "Mübhemâtü'l-Kur'an ve Fırkalar (İdeolojik Tefsir)" *Ekev Akademi Dergisi*. C. 3, S. 1.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn (2005). *el-Kâmûsü'l-muhît*, Müessesetü'r-Risâle. Beyrut.
- Gezgin, Ali Galip (2018). *Tefsirde Semantik Metod*, Rağbet Yayınları: İstanbul.
- Günay, Ünver (1982). "Din ve Toplumsal Farklılaşma". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Erzurum.
- Halil b. Ahmed (2003). *Kitâbu'l-'Ayn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

- İzutsu, Toshihiko (tsz.) *Kur'an'da Allah ve İnsan*. trc. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat: İstanbul.
- (2019). *Kur'an'da Dini ve Ahlâki Kavramlar* trc. Selahattin Ayaz. Pınar Yayınları: İstanbul.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî (2018). *Mukaddime*. trc. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul.
- İbn Manzûr (1414). *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdır: Beyrut.
- İsfahânî, Râgıb (1412). *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem: Beyrut.
- Karaman, Hayreddin (1991). "Asabe". *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Küçük, Ahmet (2019). "Günümüzde Aile ve Kur'an'dan Örnek Aileler", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. C. 3, S. 2.
- Macit, Nadim (2000). *Eylem Değişim İlişkinin Teolojik Yorumu*, Etüt Yayınları: Samsun.
- Muhammed Hamidullah (2004). *İslâm Peygamberi*. trc. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları: İstanbul.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen Beşîr el- Ezdî el-Belhî (2002). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Müessesetu't Tarihi'l Arabiyye: Lübnan.
- Nâbiġa ez-Zübyânî (1911). *Dîvân*, Matbaati'l-Hilali bi'l-Fecâleti: Mısır.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât (1998). *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, Dâru'l-Kelimü't-Tayyib: Beyrut.
- Öz, Ahmet (2018). *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*, Çıra Yayınları: İstanbul.
- Öz, Mustafa (2010). "Şîa". *DİA* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys (1993). *Bahru'l-ulûm* (Tefsîru's-Semerkandî) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut.
- Sezen, Yümni (2018). *İslamın Sosyolojik Yorumu*, İz yayıncılık: İstanbul.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el- Kûfî (1983). *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye: Lübnan.
- Şentürk, Recep (2005). "Millet". *DİA* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el- Bağdâdî (2001). *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. Dârı Hacer: Kâhire.
- Thomes Walker Arnold (1982). *İntişar-ı İslam Tarihi*. trc. Hasan Gündüzler. Akçağ Yayınları: Ankara.
- Topaloġlu, Bekir (1996). "Fırka". *DİA* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Topaloġlu, Bekir (2004). *Kelâm İlmi*, Damla Yayınevi: İstanbul.
- Topgöl, Muhammed Enes (2012). "Bir Cerh sebebi Olarak Teşeyyu' (Şiilik eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, İstanbul.
- Uğur, Mücteba (2007). "Asr-ı Saadette Sosyal Hayat", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Ensar Neşriyat: İstanbul.

- Ulutürk, Veli (1997). “Kur’an’da imam ve ümmet kelimelerinin anlamları”, *Diyanet İlmî Dergisi*, C. 33, S. 3.
- Watt, W. Montgomery (2017). *Hız Muhammed’in Mekkesi*. trc. Mehmet Akif Ersin, Kuramer Yayınları: İstanbul.
- Watt, W. Montgomery (2017). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. trc. Ethem Ruhi Fırlalı, İzmir Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları:İzmir.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (2007). *Hak Dini Kur’an Dili* Hikmet Neşriyat: İstanbul.
- Yolcu, Mehmet (2005). *Kur’an’ın Zihniyet Değiştirme*, Denge Yayınları: İstanbul.
- Zebîdî, Muhammed Murtaẓâ (tsz.) *Tâcûl-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, Dâru’l-Hidâye: byy.
- Zemaşerî, Cârullah (1407). *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vücûhi’t-te’vîl*, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî: Beyrut.
- Zevzenî, Ebû Abdillâh el- Huseyn b. Ahmed b. Huseyn (2015). *Şerhu’l-Mu’allakâti’s-Seb’i*, Dâru’l-Ğadil Cedid: Kâhire.

Katkı Oranı Beyanı

Makalenin yazarları, makaleye eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Destek ve teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.